

Projekat finansira Evropska unija

Projekat sufinansira
Ministarstvo javne uprave,
digitalnog društva i medija

FORS
MONTENEGRO
Fondacija za razvoj sjevera
Crne Gore

Dražen Šimleša

Sonja Vuković

Naša ZELENA budućnost

Studija: Mogućnosti razvoja zelene ekonomije na području
Crne Gore, Srbije, Sjeverne Makedonije, Bosne i Hercegovine
i Albanije

Naziv:	Mogućnosti razvoja zelene ekonomije na području Crne Gore, Srbije, Sjeverne Makedonije, BiH i Albanije – Naša zelena budućnost
Izdavač:	FORS Montenegro - Fondacija za razvoj sjevera Crne Gore
Za izdavača:	Veselin Šturanović
Autori:	Dražen Šimleša, Sonja Vuković
Lektura:	Marija Zeković
Uredili:	Sonja Vuković, FORS Montenegro
Grafička obrada:	Pronbi d.o.o.
Štampa:	Ras Press d.o.o.
Tiraž:	500 primjeraka

Ova publikacija je izrađena uz finansijsku podršku Evropske unije i Ministarstva javne uprave, digitalnog društva i medija Crne Gore. Sadržaj publikacije je isključiva odgovornost Udruženja za kreativni razvoj *Slap* i FORS Montenegra i ni pod kojim se uslovima ne može smatrati da odražava stavove Evropske unije i Ministarstva javne uprave, digitalnog društva i medija Crne Gore.

KORIŠĆENE SKRAĆENICE

- BDP** – Bruto domaći proizvod
- BiH** – Bosna i Hercegovina
- COR** – Ciljevi održivog razvoja
- EBRD** – Evropska banka za obnovu i razvoj
(*engl. European Bank for Reconstruction and Development*)
- EK** – Evropska komisija
- EMAS** – Sistem ekološkog upravljanja i nezavisnog ocjenjivanja
(*engl. Eco-management and Audit Scheme*)
- EU** – Evropska unija
- EZP** – Evropski zeleni plan (*engl. European Green Deal*)
- GGEI** – Globalni indeks zelene ekonomije (*engl. Global Green Economy Index*)
- IPCC** – Međuvladin panel o klimatskim promjenama
(*engl. Intergovernmental Panel on Climate Change*)
- FYR** – Bivša jugoslovenska republika (*engl. Former Yugoslav Republic*)
- ILO** – Međunarodna organizacija rada (*engl. International Labor Organization*)
- MOR** – Međunarodna organizacija rada
- NSDI** – Nacionalna strategija za razvoj i integraciju
(*engl. National Strategy for Development and Integration*)
- NGEU** – Plan oporavka Nova generacija EU (*engl. Next Generation EU*)
- NSOR** – Nacionalna strategija održivog razvoja
- OCD** – Organizacija civilnog društva
- OECD** – Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj
(*engl. Organisation for Economic Co-operation and Development*)
- SDG** – Cilj održivog razvoja (*engl. Sustainable Development Goal*)
- SPEED** – Školski program za razvoj etičkog preduzetništva
(*engl. Schools Programme for Ethical Enterprise Development*)
- UN** – Ujedinjene nacije (*engl. United Nations*)
- UNCSD** – Konferencija Ujedinjenih nacija o održivom razvoju
(*engl. United Nations Conference on Sustainable Development*)
- UNCTAD** – Konferencija Ujedinjenih nacija za trgovinu i razvoj
(*engl. United Nations Conference on Trade and Development*)
- UNECE** – Ekonomska komisija Ujedinjenih nacija za Evropu
(*engl. United Nations Economic Commission for Europe*)
- UN DESA** – Odjeljenje za ekonomske i društvene poslove Ujedinjenih nacija
(*engl. United Nations Department of Economic and Social Affairs*)
- UNDP** – Program Ujedinjenih nacija za razvoj (*engl. United Nations Development Programme*)
- UNEP** – Program Ujedinjenih nacija za životnu sredinu (*engl. United Nations Environment Programme*)
- UPCG** – Unija poslodavaca Crne Gore
- ZE** – Zelena ekonomija
- WHO** – Svjetska zdravstvena organizacija (*engl. World Health Organization*)

SADRŽAJ

1. UVOD U TEMU	5
2. ZELENA EKONOMIJA	6
2.1. ZAŠTO ZELENA EKONOMIJA?	6
2.2. ODNOS INKLUZIVNE ZELENE EKONOMIJE I GLOBALNIH CILJEVA ODRŽIVOG RAZVOJA.....	8
2.3. ZELENA EKONOMIJA I COVID-19.....	15
3. ODNOS ZELENE EKONOMIJE I KLIMATSKIH PROMJENA.....	17
4. PRIORITETNA PODRUČJA I PERSPEKTIVE RAZVOJA.....	20
5. DOBRA PRAKSA IZ SVIJETA I REGIONA.....	25
6. PREGLED STANJA RAZVOJA ZELENE EKONOMIJE PO ZEMLJAMA REGIONA	30
6.1. Bosna i Hercegovina	30
6.2. Srbija.....	32
6.3. Crna Gora.....	35
6.4. Republika Sjeverna Makedonija.....	39
6.5. Albanija.....	42
7. KLJUČNI ČINIOCI RAZVOJA ZELENE EKONOMIJE – ULOGE U PODIJELJENOJ ODGOVORNOSTI	44
8. ULOGA ORGANIZACIJA CIVILNOG DRUŠTVA U RAZVOJU ZELENE EKONOMIJE	47
9. ZAKLJUČCI I PREPORUKE.....	50
DODATAK 1 – Nova praksa ukratko	53
DODATAK 2 – Korisni resursi.....	54
Izvori i korišćena literatura	55
O autorima	58

1. UVOD U TEMU

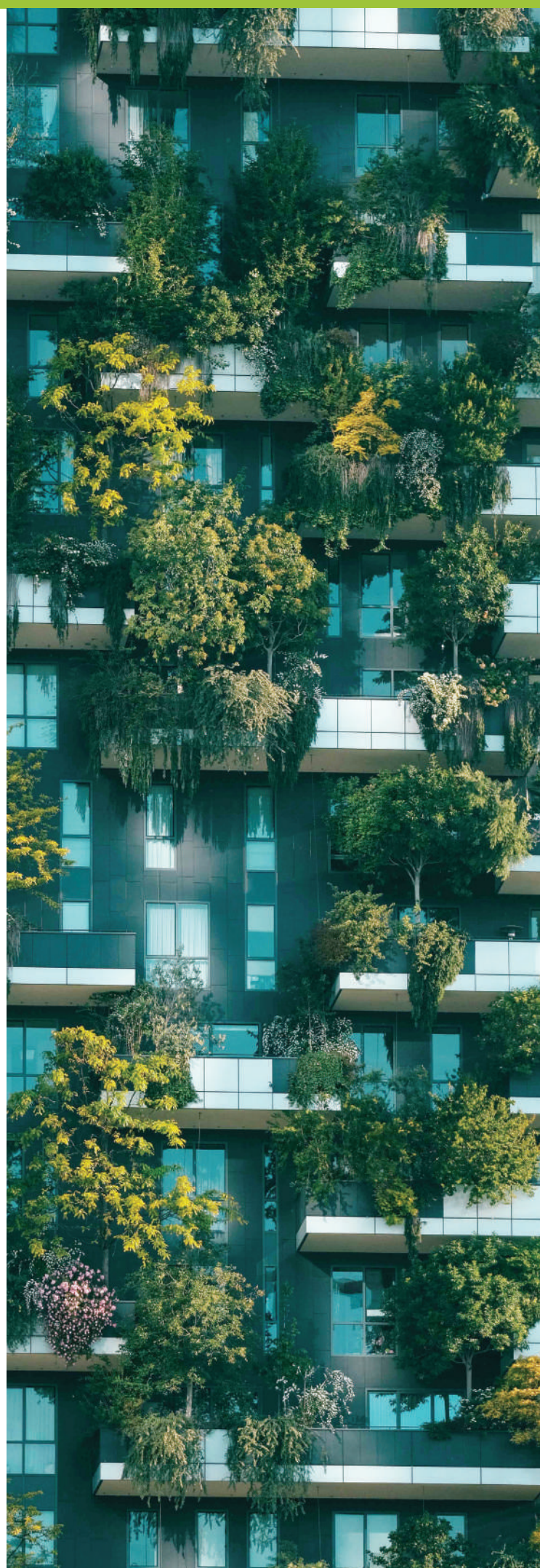
Zelena ekonomija je ekonomija budućnosti do koje tek treba stići, kolektivno kao civilizacija kroz dugi niz malih i dobro promišljenih koraka. Zelenoj ekonomiji u regionu Zapadnog Balkana predstoji još čitav niz velikih i malih buđenja i prihvatanja da živimo u izmijenjenom svijetu koji možemo zajednički kreirati i voditi ga u smjeru održivosti. Zeleniji svijet koji stvaramo kroz podijeljenu odgovornost javnog, poslovnog i civilnog sektora, svijet saradnje i zajedničkog stvaranja.

Kroz ovu studiju nastojimo da otvorimo i osvjetlimo temu zelene ekonomije, stavimo je u kontekst klimatskih promjena, Evropskog zelenog plana, sagledamo ključne izazove, ali još više istaknemo brojne razvojne prilike. Dajemo prikaz stanja i trenutnih izazova u zemljama koje smo obuhvatili ovom studijom: Albaniji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Sjevernoj Makedoniji i Srbiji. Za sagledavanje stanja u zemljama regiona bilo je potrebno proučiti brojnu dokumentaciju, studije, politike i dostupne analize, a polazna osnova bili su rezultati regionalnog istraživanja o stanju zelene ekonomije iz ugla organizacija civilnog društva koje se bave zaštitom životne sredine, razvojem zajednice, socijalnom i zelenom ekonomijom. Isto tako smo kroz regionalne multi-sektorske radionice i nacionalne konferencije nastojali da oslušnemo glas i viđenje javnog i poslovnog sektora, kao i eksperata i predstavnika akademske zajednice.

Kroz izradu ove studije nastojali smo da stvorimo alat za podizanje svijesti o važnosti i nužnosti djelovanja, ponudimo zbirku primjera dobre prakse koja će biti podsticaj za stvaranje nekih novih modela djelovanja i zelenijeg poslovanja. Pored primjera iz EU, fokus je bio na lako primjenjivim modelima iz regiona, koji prate teme Evropskog zelenog plana, a koje se, prema rezultatima GEAR istraživanja, najlakše mogu primijeniti.

Studija je sastavni dio projekta GEAR – Zelena ekonomija za razvoj regiona (*Green Economy for Advanced Region*), koji ima za cilj povećanje aktivnosti i uticaja organizacija civilnoga društva u zaštiti životne sredine, jačanje kapaciteta i promovisanje zelene ekonomije.

Projekat finansira Evropska unija u okviru Programa podrške civilnom društvu i medijima za 2016-2017, a realizuje FORS Montenegro u partnerstvu sa organizacijama Smart kolektiv iz Srbije, Centar za razvoj i podršku iz BiH, Eko Svest iz Sjeverne Makedonije, EDEN Centar iz Albanije i Udruženjem Slap iz Hrvatske.

2. ZELENA EKONOMIJA

„Za mene je prelazak na zelenu ekonomiju globalni imperativ našeg vremena. To je nova prilika za donošenje odluka na svim nivoima sa dubljim razmatranjem posljedica ovih odluka po ljude i Planetu. Radi se o napuštanju potrage za profitom i ekonomskim rastom radi njih samih. Radi se o održavanju ljudskog napretka za sve, društvenoj jednakosti i održivosti životne sredine.“¹

Kletus Springer, direktor za održivi razvoj, OAS

2.1. ZAŠTO ZELENA EKONOMIJA?

Kada govorimo o zelenoj ekonomiji, onda je to još jedan od pojmova koji se čini sam po sebi razumljiv; koncept o kome se priča i koji se nameće kao logično rješenje za nagomilane globalne probleme, pokret koji ekonomiju čini zelenijom i tako čuva Planetu od klimatskih promjena. Međutim, za potpunije i cjelovitije razumijevanje treba nam pogled sa više strana, iz nekoliko uglova i perspektiva.

Zbrka u razumijevanju uloge zelene ekonomije često nastaje u kontekstu sličnih pojmova, prije svega održivog razvoja, plave ekonomije, eko-socijalne ekonomije, kružne ekonomije, pa i zelenog preduzetništva. Zato je važno pojasniti nastanak i kako je zelena ekonomija dobila sve veći i širi značaj.

Pojam nastaje krajem 1989. godine u radovima grupe britanskih ekonomista iz Londonskog centra za ekonomiju životne sredine, u radu *Blueprint for Green Economy* u kome se predlaže niz politika kojima bi se odgovornim planiranjem smanjilo zagađenje životne sredine. Uslijedili su dodatni radovi: 1991. *Blueprint 2: Greening the world economy* i 1994. *Blueprint 3: Measuring Sustainable Development*.

Međutim, tek nakon velike ekonomske krize 2008. godine, kreću ozbiljnije rasprave o okvirima, uzrocima koji su doveli do sloma finansijskog tržišta i posljedica globalne recesije. Tako je u oktobru 2008. godine UNEP (Program Ujedinjenih nacija za životnu sredinu) pokrenuo Inicijativu za zelenu ekonomiju koja je imala za cilj da stvori okvir i predloži politike koje će podržati ulaganja u zeleni sektor i podstaći ozelenjavanje onih sektora koji su stvarali najviše štete po životnu sredinu. Kao dio Inicijative, UNEP je angažovao autore Blueprinta za Zelenu ekonomiju da izrade izvještaj o uticaju zelene ekonomije na oporavak svjetske ekonomije. Već u aprilu 2009. godine izrađen je dokument pod nazivom *Global Green New Deal* koji je nudio čitav niz smjernica i skup politika koje je trebalo da dovedu do privrednog oporavka i istovremeno da doprinesu održivosti svjetske ekonomije. Oporavak se zasnivao na tri osnovna cilja: a) ekonomski oporavak, b) ukidanje siromaštva i c) smanjenje emisije CO₂ i sprečavanje dalje degradacije ekosistema.

2011. godine u izradu *Izvještaja o zelenoj ekonomiji* uključeni su i predstavnici think-tank² organizacija, kao i zastupnici komercijalnog i finansijskog sektora, što je predočenim ekonomskim analizama i cjelokupnoj inicijativi dalo znatno veću težinu. Data je i službena definicija prema kojoj UNEP zelenu ekonomiju definiše kao „ekonomiju koja rezultira poboljšanom ljudskom dobrobiti i društvenom jednakosti, uz značajno smanjenje rizika za životnu sredinu i dalju degradaciju životne sredine“.

U zelenu ekonomiju uvrštene su dobre prakse poput ekološke poljoprivrede, razvoja zelene tehnologije, područja recikliranja ili upravljanja otpadom, vodoprivrede i upravljanja vodama, zelene arhitekture, gradnje i

1 „For me a transition to a Green Economy is the global imperative of our time. It's a fresh opportunity to infuse decision-making at all levels with deeper considerations about the consequences of these decisions for people and Planet. It is about abandoning the quest for profit and economic growth for their own sakes. It is about sustaining human progress for all, social equity, and environmental sustainability.“, Cletus Springer, Director of Sustainable Development, OAS

2 Think-tank predstavlja grupu eksperata koji se okupljaju kako bi predložili rješenja za politička, ekonomska ili društvena pitanja; najčešće su to multidisciplinarni timovi, koje okupljaju državne institucije, preduzetnike ili nevladine organizacije koji kroz istraživanje i intenzivno bavljenje nekom temom nude moguća rješenja za problem ili situaciju kojom se bave.

dizajna i njima srodne djelatnosti.

U godinama koje su slijedile izrađen je i cijeli niz publikacija kroz koje se nastojalo da se dodatno pojašni koncept, naglase dobrobiti, principi, mogući rizici i smjerovi djelovanja. Zelena ekonomija postala je opšteprihvaćeni koncept kojim su se bavile brojne međunarodne organizacije i instituti (UNEP, UNCTAD, UN DESA, UNCSD, OECD, Svjetska banka i dr.). Uslijedilo je i mnoštvo međunarodnih skupova, zelenih foruma, samita, konferencija na najvišim nivoima koje su se bavile temama održivog razvoja i zelene ekonomije.

Izdvajamo Konferenciju Ujedinjenih nacija o održivom razvoju, održanu u junu 2012. u Rio de Žaneiru, poznatiju kao Rio 20+, jer se održala tačno 20 godina nakon Samita za Zemlju. Na konferenciji je učestvovalo više od 130 predstavnika država i vlada, ali i predstavnici poslovnog sektora, organizacija civilnoga društva i medija. Centralne teme su zelena ekonomija u kontekstu održivog razvoja i ukidanje siromaštva i institucionalni okvir za održivi razvoj. Ovdje do izražaja dolazi povezanost ciljeva održivog razvoja i zelene ekonomije pa se naglašava da zelena ekonomija treba da postane glavni alat održivog razvoja. Donesena je deklaracija pod nazivom *Budućnost kakvu želimo*³

Izvještaj o napretku kojim su UNDP i UN DESA obuhvatili 72 članice UN⁴, u poglavlju 4 o zelenoj ekonomiji, svojevrsna je sinteza izvještaja zemalja članica koji su podneseni na Konferenciji u Rio. Naglašava se još uvijek nedovoljno razumijevanje pojma zelene ekonomije u većini zemalja, nejasne definicije i distinkcije u odnosu na druga područja održivog razvoja. S jedne strane, nerazumijevanje ostavlja zemljama članicama veliku slobodu i fleksibilnost u donošenju i primjeni politika zelene ekonomije i programa podrške. Međutim, istovremeno se događa preklapanje s drugim politikama koje se odnose na klimatske promjene, politikama u oblasti zaštite životne sredine, smanjenja siromaštva, inkluzivnog rasta i održivog razvoja. Isto tako, uspješne prakse odvijaju se u lokalnim razmjerama i često nemaju dovoljno velik uticaj na šira područja i regije. Tek je mali broj zemalja donio integrisane planove održivog razvoja kao osnovu za inkluzivne pristupe zelenoj ekonomiji i stvaranju značajnijeg uticaja na društvo, ekonomiju i prirodno okruženje. Naučene lekcije upućuju na nekoliko područja djelovanja:

- uključivanje civilnog društva i privatnog sektora u sve procese planiranja, sprovođenja i praćenja kako bi se podstakla veća ulaganja u projekte zelene ekonomije;
- omogućiti pristup čistim tehnologijama svim zemljama i osigurati podsticajnu pravnu regulativu koja će urediti prava intelektualnog vlasništva; veliku ulogu u tome imaju vlade koje bi trebalo da obezbijede podsticajno okruženje za transfer znanja i zelenih tehnologija;
- potreba za jasnijim razumijevanjem zelene ekonomije i razmjena iskustava s drugim zemljama kako bi se stvorili alati, modeli, pristupi, strategije, procesi koji će dovesti do učinkovitije primjene;
- implementacija malih i srednjih inicijativa zelene ekonomije ključna je za dalje učenje i modeliranje kao i bolju promociju pozitivnih efekata i dobrobiti za sva tri stuba održivog razvoja.

Koalicija zelene ekonomije⁵ zelenu ekonomiju definiše kao „otpornu ekonomiju koja stvara uslove za kvalitetniji život za sve unutar ekoloških ograničenja planete“.

U sljedećim poglavljima vidjećemo kako je ona postala otporna, opšteprihvaćena i u kojoj mjeri odgovara na izazove održivog razvoja i sve kritičnijih klimatskih promjena.

3 Dokument *Budućnost kakvu želimo* dostupan putem linka http://www.expeditio.org/images/stories/downloads/Buducnost_kakvu_zelimo-FINAL.pdf

4 *Synthesis of National Reports for RIO+20*, UNDESA and UNDP, 2012

5 Green Economy Coalition je koalicija neprofitnih građanskih organizacija, sindikata i drugih aktivističkih organizacija i inicijativa koja nastoji da ponudi rješenja za održivi i inkluzivni razvoj.

2.2. ODNOS INKLUZIVNE ZELENE EKONOMIJE I GLOBALNIH CILJEVA ODRŽIVOG RAZVOJA

„Vremena je sve manje. Mi smo već davali obećanja i politikovali. Mi smo obećavali u prošlosti sa malo odgovornosti. U pitanju je život, a društvo, kakvog većina nas zna i danas uživa u njemu... Jasno je da je potrebno preobraziti način na koji naše ekonomije funkcionišu, i način na koji vrednujemo stvari koje konzumiramo. Cilj je prekinuti vezu između rasta i povećane upotrebe resursa i okončati našu kulturu bacanja.“

Džojs Msuja, zamjenica izvršnog direktora, Odsjek Ujedinjenih nacija za životnu sredinu ⁶

Vidimo da ima dosta preplitanja između zelene ekonomije i globalnih ciljeva održivog razvoja pa je važno pojasniti u kojim se djelovima međusobno nadopunjuju.

U septembru 2000. godine državnici 189 zemalja članica UN-a usvojili su Milenijumsku deklaraciju kojom se određuje smjer globalnog razvoja i 8 ciljeva koji bi trebalo da dovedu do ukidanja ili barem smanjenja nejednakosti i siromaštva i većoj zdravstvenoj zaštiti najranjivijih grupa. Samo jedan od 8 ciljeva odnosi se na održivost životne sredine.

U septembru 2015. godine na Konferenciji UN-a u Njujorku usvojen je Program globalnog razvoja 2030, poznatiji kao Agenda 2030, kojom se međunarodna zajednica usaglasila oko novih 17 ciljeva održivog razvoja. Ovo je trebalo da bude nadogradnja milenijumskih ciljeva sa znatno širim obuhvatom tema i područjem djelovanja, ali i svojevrsno priznanje o nedovoljnom napretku i saglasnosti o nužnosti stvarnog djelovanja. Milenijumski ciljevi dobijaju nove komponente i veći se naglasak stavlja na klimatske promjene, održivu potrošnju i inovativne pristupe u ostvarenju ciljeva.

Oni su postali svojevrsan putokaz nacionalnim vladama u određivanju politika, strategija, prilikom korigovanja zakonodavnog okvira, usmjeravanja nacionalnih ekonomija, uključivanja svih činilaca društva u osmišljavanje i stvaranje pomaka prema ciljevima održivog razvoja, u unapređenje i podržavanje dobrih

⁶ “Time is running short. We are past pledging and politicking. We are past commitments with little accountability. What’s at stake is life, and society, as the majority of us know it and enjoy it today... It’s clear that we need to transform the way our economies work, and the way we value the things that we consume. The goal is to break the link between growth and increased resource use and end our throwaway culture.”, Joyce Msuya, Deputy Executive Director, UN-Environment

praksi, razvijanje novih poslovnih modela, iznalaženje inovativnih načina djelovanja. Ciljevi su sveobuhvatni i moguće ih je ostvariti jedino kroz partnerstvo na svim nivoima kroz stalnu razmjenu i nadogradnju znanja, iskustava i transfera učinkovitih modela.

Inkluzivna zelena ekonomija (*Inclusive Green Economy*) je ekonomija koja nastoji da poveže ekonomske, društvene i ekološke efekte kroz sprovođenje COR-a i Pariskog sporazuma. Potrebna je systemska i duboka transformacija ekonomije kakvu danas poznajemo, da bi ona postala zelena i inkluzivna i kako bi se postigli ciljevi održivog razvoja. Pritom se oslanja na pet osnovnih principa djelovanja koji bi trebalo da dovedu do stvaranja novih međunarodnih politika i ozbiljnih privrednih reformi.

1. **Princip blagostanja** (*The Wellbeing Principle*) – ekonomija omogućava ljudima da učestvuju u stvaranju i uživaju u blagodatima prosperiteta; zelena ekonomija polazi od ljudi, ulaže u održive prirodne sisteme, znanje i obrazovanje koje će ljudima omogućiti prosperitet, prilike za preduzetništvo, pristojne poslove od kojih mogu dostojno živjeti; zasniva se na kolektivnoj akciji za opšte dobro ali istovremeno poštuje lični izbor pojedinca;
2. **Princip pravednosti** (*The Justice Principle*) – ekonomija promoviše jednakost unutar i između generacija; zelena ekonomija je inkluzivna i ne diskriminiše nikoga, omogućava učestvovanje u odlučivanju, jača prava žena i ostalih isključenih kategorija, socijalnu pravdu; sagledava dugoročnu perspektivu razvoja za nove generacije, podržava i osnažuje mikro i mala preduzeća; ranjivim grupama omogućava da budu nosioci promjena i pravedne tranzicije;
3. **Princip poštovanja ograničenja Planete** (*The Planetary Boundaries Principle*) – inkluzivna zelena ekonomija prepoznaje i vrednuje ono što priroda daje, one funkcionalne vrijednosti koje omogućavaju ekonomske aktivnosti; prepoznaje i uvažava prirodna ograničenja i mogućnost zamjene prirodnog kapitala, pa ga čuva, štiti i osigurava klimatsku stabilnost; ulaže u zaštitu prirode, očuvanje biodiverziteta, zdravlje tla, vode, vazduha i drugih prirodnih sistema; upravljanju prirodnih sistema pristupa na inovativne načine, uvažavajući prirodne procese koji se usklađuju sa životom lokalne zajednice;
4. **Princip efikasnosti i dovoljnosti** (*The Efficiency and Sufficiency Principle*) – ekonomija je podešena tako da podržava održivu potrošnju kao i održivu proizvodnju; važno je postići pomak prema smanjenoj potrošnji prirodnih resursa; prepoznaje „donje granice“ osnovnih roba i usluga neophodnih za zadovoljenje ljudskih potreba i očuvanje ljudskog dostojanstva; cijene, subvencije i podsticaji su prilagođeni stvarnim društvenim troškovima pa zagađivači plaćaju u korist onih koji doprinose stvaranju inkluzivnih i zelenih rezultata;
5. **Princip dobrog upravljanja** (*The Good Governance Principle*) – inkluzivna zelena ekonomija prati i mjeri svoje učinke na ekonomiju, društvo i životnu sredinu; interdisciplinarna je i integrativna, zasniva se na saradnji (horizontalnoj i vertikalnoj); zahtijeva građansku participaciju, socijalni dijalog, transparentno poslovanje, demokratičnost i nepristrasnost; stvara finansijski sistem koji će omogućiti blagostanje i održivost kao i dobrobit zajednice.

Globalni barometar zelene ekonomije⁷ za 2020. godinu navodi da su u procesu ostvarivanja COR-a napravljene znatni pomaci, stvorene su brojne institucije podrške i partnerstva koja podržavaju vlade u njihovim nastojanjima da svoje ekonomije učine zelenijima. Izdvajaju se značajna sredstva, otvaraju novi fondovi i obezbjeđuju finansijski instrumenti, otvaraju nova tržišta. Energija iz obnovljivih izvora postaje jeftinija od one iz fosilnih goriva i prvi put nakon industrijske revolucije, više je elektrana na uglj zatvoreno nego izgrađeno. Uočava se pomak u javnim politikama koje se sve više usmjeravaju prema dobiti marginalizovanih grupa. Dalje, kao rezultat Agende o prirodnom kapitalu, jača spoznaja o međuzavisnosti sa prirodom, za razliku od ranije perspektive uticaja na životnu sredinu. Nikada nisu bila jasnija ni izraženija nastojanja da se uspostavi pravedniji i zeleniji ekonomski sistem.

Uprkos dobrim nastojanjima, premalo je prostora za zadovoljstvo jer brojke koje navodi Globalni barometar 2020 najbolje govore same za sebe:

7 Barometar izrađuje i objavljuje Koalicija za zelenu ekonomiju – Global Green Economy Barometar 2020

- 80% energije još uvijek dolazi od fosilnih goriva;
- samo 9% globalne ekonomije je cirkularno – što znači da se samo 9% od 92,8 milijardi tona minerala, fosilnih goriva, metala, biomase, koji godišnje ulaze u proizvodnju ponovno koristi;
- degradirano je više od 70% ekosistema;
- od 1970. godine nestalo je više od 20% Amazonske prašume, 50% koralnih grebena i 87% svih močvarnih staništa;
- emisija 87% gasova sa efektom staklene bašte ne podliježe nikavim sankcijama niti porezima;
- samo 1 % ljudi na svijetu raspolaže sa više bogatstva od 50% svjetske populacije.

U posljednje dvije decenije pokrenuti su mnogi procesi prema zelenoj, plavoj, cirkularnoj, eko-socialnoj ekonomiji; dogodile su se mnoge klimatski osviještene inicijative. Međutim, zbog fragmentisanog pristupa, nisu postignuti dovoljno značajni učinci i pomaci. Izostao je sistemski pristup i stvarno opredjeljenje za promjene. Mnogo je prepreka, naročito u stavovima, nerazumijevanju i interesima. Mnogo je zemalja pokrenulo zelenu agendu, a zelenu ekonomiju doživljavaju tek kao društveno prihvatljivo ponašanje, kao dobar PR.

EU postaje jedan od glavnih promotera i predvodnika zelene ekonomije, što je jasno vidljivo iz alokacije 20% cjelokupnog budžeta za 2020. godinu u programe dekarbonizacije i tranziciju prema čistoj energiji. U novom finansijskom razdoblju (2021–2027) predviđa se porast finansiranja zelenih politika na čak 25% EU budžeta. Uprkos vidnoj institucionalnoj i finansijskoj podršci od strane EU institucija, nijedna država članica nije još ušla u stvarnu i temeljnu transformaciju svoje ekonomije. Uglavnom se radi o površinskim i kozmetičkim intervencijama i pilot-projektima manjeg obima koji još uvijek ne pokazuju snažnije efekte.

Istovremeno, pokrenuti su procesi koji se više ne mogu zaustaviti jer su:

- a) zahvatili sva područja ljudskog djelovanja,
- b) previše je toga pokrenuto i previše ljudi je obuhvaćeno da bi se samo tako moglo odustati i
- c) nužni su i neizostavni, ne postoji alternativa.

Za stvarnu transformaciju ekonomije i društva potrebno je znatno ubrzati sve tek započete zelene procese i istovremeno djelovati u 5 kritičnih područja:

1. Mjerenje i upravljanje
2. Reforma finansijskog tržišta
3. Ozelenjavanje ekonomskog sektora
4. Borba protiv nejednakosti
5. Vrednovanje prirode

Mjerenje i upravljanje

Mnoge države su ugradile COR u svoje strateške dokumente, akcijske planove i oni postaju ključni kriteriji za mjerenje uspješnosti brojnih politika. 47 zemalja od 193 potpisnice COR-a pristale su na izradu „Dobrovoljnog nacionalnog izvještaja“ (*Voluntary National Review*) u kojima daju precizne podatke o uspješnosti sprovođenja zelenih strategija i ostvarenja COR-a.

Istovremeno, brojne multinacionalne kompanije izvještavaju o tome kako doprinose određenom cilju. Francuska je, na primjer, obavezala preduzeća koja izvještavaju o društvenoj odgovornosti da u indikatore uspješnosti moraju uvrstiti i uticaj na COR. Međutim, uglavnom se radi o parcijalnom pokrivanju onih ciljeva koje su kompanije odabrale kao temu (na primjer: Cilj 7 – Dostupna i čista energija) kroz koju jačaju imidž u javnosti, dok istovremeno ozbiljno zanemaruju ostale ciljeve. Dobar primjer kompanija koje COR

uvrstavaju u Integrisani godišnji izvještaj su *Danone* ili *Unilever*. Tako, recimo, *Unilever* izrađuje tzv. Integrisane godišnje izvještaje o poslovanju⁸ koji pored predstavljanja strategije i ključnih činilaca, daju pregled indikatora uspješnosti, upravljačkog modela, kao i finansijske pokazatelje poslovanja. Navode kako je njihova vizija biti lider u održivom poslovanju, a indikatore uspješnosti prate kroz uticaj poslovanja na ključne činioce: zaposlene, kupce, potrošače, dobavljače i poslovne partnere, društvo, životnu sredinu i dioničare. Za ostvarenje vizije i svrhe poslovanja, kao putokaz koriste dva glavna cilja i odabrana područja djelovanja:

- a) unaprijediti zdravlje Planete (klimatska akcija, zaštita i obnova prirode, svijet bez otpada)
- b) unaprijediti zdravlje ljudi (kvalitetna ishrana)

Kao horizontalne ciljeve koriste poštovanje ljudskih prava i stvaranje čvrstih principa i pravila poslovanja, koja uključuju poslovni integritet, sigurnost na poslu, dobrobit zaposlenih, sigurnost i kvalitet proizvoda i odgovorne inovacije.

U dijelu odgovornosti prema zajednicama u kojima djeluju širom svijeta, odlučuju se za stvaranje povjerenja i dobrobiti kupaca i potrošača i određuju cijeli niz mjera i indikatora kojima prate svoj doprinos pravednijem i inkluzivnom društvu.

Za bolje razumijevanje i učinkovitije ostvarivanje COR-a, potrebno je uvesti, mjeriti, pratiti i izvještavati o brojnim pokazateljima uspješnosti koji će biti globalno ili barem regionalno uporedivi i koji će odražavati stvarne pomake i uspješnost neke zemlje. Preveliko oslanjanje na BDP, koji je ograničen samo na usko područje ekonomske efikasnosti i zanemaruje sve druge aspekte, pogubno je i ne doprinosi uspostavljanju zelenije i pravednije ekonomije i društva. U tom području postoje brojna nastojanja naučne zajednice i međunarodnih institucija kako bi se odredili pokazatelji uspješnosti koji su sveobuhvatni i bolje odražavaju stepen blagostanja neke nacije. Na primjer, UNEP je u okviru svog godišnjeg Izvještaja o inkluzivnom bogatstvu za 2018. godinu objavio podatak da je u 44 zemlje došlo do znatnog smanjenja inkluzivnog bogatstva⁹ po stanovniku od 1992. godine, dok je u gotovo svim tim zemljama istovremeno došlo do porasta BDP-a. Neke su države napravile iskorak po pitanju mjerenja uspješnosti i sigurno mogu biti primjer svima ostalima koje zaostaju.

U decembru 2018. vlada Novog Zelanda objavila je publikaciju pod nazivom „Okvir životnog standarda“ (*Living Standards Framework*) u kojem državni budžet povezuje sa tri stuba blagostanja nacije (prirodni kapital, ljudski kapital i socijalni kapital). Pored finansijskih pokazatelja, vrednuju zdravstveno stanje, zadovoljstvo građana i stanje životne sredine, prate nivo potrošnje, stanovanja, mentalnog zdravlja, nivo digitalizacije i ostale pokazatelje koji vode tranziciji ka održivoj ekonomiji koja stvara nizak nivo CO₂.

Evropski primjeri dobre prakse dolaze iz Škotske, Holandije, Belgije, Francuske. Škotska je, na primjer, u svoj Nacionalni okvir za sprovođenje (*National Performance Framework*) ugradila ekonomske, socijalne i faktore uspješnosti koji se odnose na životnu sredinu. Isto tako, francuska vlada postavila je zahtjev da se uspješnost mjeri i drugim pokazateljima osim BDP-a, pa se izvještava, na primjer, o stanju nejednakosti u prihodima, siromaštvu, stopi prekida školovanja, subjektivnom osjećaju zadovoljstva, ekološkom otisku i promjenama u korišćenju zemljišta. Parlament na godišnjem nivou dobija izvještaj kako se pratio uticaj tih indikatora na visinu, način trošenja i punjenje budžeta.

Reforma finansijskog tržišta

Za uspostavljanje zelene ekonomije potrebno je obezbijediti adekvatna finansijska sredstva i finansijske proizvode prilagoditi ulaganjima u zeleniju ekonomiju. To ne znači samo osigurati sredstva za zelena ulaganja, nego znatnije ograničiti ona „smeđa“ koja ostavljaju nepovoljan karbonski otisak i nepovoljno utiču na lokalne zajednice. Dakle, finansijske institucije imaju vrlo značajnu ulogu u daljem razvoju zelene

8 *Annual Report and Accounts 2020* dostupan na linku https://www.unilever.com/Images/annual-report-and-accounts-2020_tcm244-559824_en.pdf

9 Inkluzivno bogatstvo (eng. Inclusive Wealth) predstavlja socijalnu vrijednost ukupne kapitalne imovine koja uključuje prirodne resurse, ljudski, društveni i proizvodni kapital. Cilj održivog razvoja je očuvanje inkluzivnog kapitala.

ekonomije, a velika većina se još nije snašla u promijenjenim uslovima poslovnih ulaganja. Veliku ulogu u uspostavljanju pravednijeg i zelenijeg finansijskog sistema imaju centralne banke i međunarodne finansijske institucije koje stvaraju mehanizme, modele i određuju standarde ponašanja i ulaganja. U porastu i u trendu su održive finansijske politike, ali još uvijek nijesu dovoljno zaživjele i ojačale da bi nadvladale ustaljene finansijske prakse koje svoju uspješnost mjere isključivo stopama povraćaja kapitala (brzina i visina). Lobiji velikih korporacija koje su najveći zagađivači ulažu ogromna sredstva i napore kako bi usporili donošenje restriktivnijeg zakonodavstva vezanog za klimatske promjene. Samo u Briselu lobističke grupe troše 7 puta više novca od svih organizacija civilnog društva zajedno.

Centralne banke upozoravaju na nužnost promjene i prilagođavanja, jer će se svi oni koji se ne uspiju prilagoditi jednostavno izgubiti i nestati. U aprilu 2019. godine guverneri centralnih banaka Engleske i Francuske izdali su oštro upozorenje o mogućim posljedicama po cijeli bankarski sistem ukoliko se ne uspiju prilagoditi novom svijetu, trendovima i potrebama. Izjavu su potpisali predstavnici Mreže za zeleniji finansijski sistem (Network for Greening the Financial System)¹⁰ koju čine 36 centralnih banaka sa pet kontinenta.

Jedan od važnih finansijskih instrumenata su društvene obveznice koje bilježe veliki porast na međunarodnom investicionom tržištu. U 2018. godini udvostručena je vrijednost ulaganja na 228 milijardi dolara u odnosu na prethodnu godinu, kada je uloženo ukupno 114 milijardi. Kumulativno od 2007. godine izdato je društvenih obveznica u ukupnoj vrijednosti od 521 milijarde dolara. Predvodnici ovoga trenda su SAD, Kina i Francuska, dok se polako priključuju i zemlje u razvoju. Međutim, uprkos pozitivnom trendu, one u relativnom odnosu još uvijek zauzimaju veoma mali udio u ukupnom tržištu obveznica (u 2020. godini ispod 1%).

Ozelenjavanje ekonomskog sektora

Ozelenjavanje sektora koji najviše zagađuju životnu sredinu čini se kao jedan od najtežih zadataka. Ovdje govorimo o područjima energetike, proizvodnje hrane, industrijske i saobraćajne infrastrukture, sektorima koji traže najveće investicije s neizvjesnom stopom povrata uloženog kapitala. Stoga se tek 1% ukupnog svjetskog kapitala ulaže u održivu infrastrukturu.

U području energetike termoelektre se polako gase, barem na poručju SAD-a i Evrope, ali i dalje niču u drugim djelovima svijeta, naročito u Kini. Ali dobra vijest je da energija dobijena iz obnovljivih izvora, zahvaljujući novim tehnologijama postaje sve pristupačnija. Na primjer, cijene solarnih panela pale su od 2009. godine za čak 80%, a cijena vjetroturbina niža je za 30-40%. U globalnim okvirima prosječna cijena kWh energije dobijene od vjetera iznosi 0,06\$, iz solarnih izvora 0,10\$, dok je cijena energije iz fosilnih izvora 0,05\$ do 0,17\$ po kWh.

Indijska vlada je, na primjer, uložila značajna sredstva u podsticanje ugradnje krovnih solarnih panela u gradovima i pokriva 30% ukupnih troškova postavljanja solarnih uređaja. U zemljama kao što su Kina, Brazil, SAD, Njemačka, Indija, Japan sve veći broj ljudi se zapošljava u području proizvodnje energije iz obnovljivih izvora. Danas se na globalnom nivou u sektoru proizvodnje zelene energije generiše 10,3 mil radnih mjesta, više nego u sektoru proizvodnje energije od fosilnih goriva.

U sektoru proizvodnje hrane, koji je jedan od najvećih zagađivača Planete, takođe se događaju velike promjene u osvješćivanju značaja organske poljoprivrede u odnosu na konvencionalnu. Zdravstvena kriza samo je naglasila značaj unosa što čistijih namirnica organskog porijekla koje imaju veću nutritivnu i opštu zdravstvenu vrijednost. S jedne strane, imamo sve razvijeniju svijest kod potrošača koji traže, plaćaju i konzumiraju hranu nezagađenu hemijskim preparatima, a s druge strane rastuću proizvodnju koja odgovara na potrebe tržišta. Na području EU, lideri u konzumaciji organske hrane su Njemci, a slijede Francuzi i Danci. Danska vlada je 2019. godine uložila 147 miliona eura kako bi dodatno nagradila organske proizvođače i podstakla ostale farmere na prelaz sa konvencionalne na ekološku proizvodnju hrane. Isto tako, proizvođači su oslobođeni plaćanja troškova sertifikovanja.

10 Više na: <https://www.ngfs.net/en>

Istraživanja potrošačkih navika pokazuju da su danski potrošači najekološkiji potrošači na svijetu jer kupuju 13,3% od svih organskih proizvoda. Austrijska vlada je pokazala inicijativu ulaganjima od 168 miliona eura kako bi pomogla organskim farmerima u javnoj kampanji podizanja svijesti kod potrošača o dobrobitima organske hrane. Danas Austrija ima najveći broj organskih farmi u EU. Na drugoj strani svijeta, indijska vlada je uložila 41 milion eura u povećanje organske proizvodnje i sertifikovanje organskih proizvoda.

Na području EU, 70% svih subvencija u poljoprivredi još uvijek se odnose na konvencionalnu proizvodnju i ne postavljaju nikakve ekološke standarde i kriterijume prilikom dodjele. Međutim, u novom budžetskom razdoblju, kroz *Evropski zeleni plan* i zajedničku poljoprivrednu politiku predlažu se nove mjere i značajnija sredstva usmjeravaju prema integrisanoj i organskoj poljoprivredi.

Borba protiv nejednakosti

Uprkos očiglednom tehnološkom i ekonomskom napretku, sve se više produbljuje jaz između bogatih i siromašnih, sve su veće nejednakosti i broj ljudi na rubu egzistencije i u zoni krajnjeg siromaštva. Zapanjuje podatak da je 50% najsiromašnijeg dijela ljudske populacije odgovorno za samo 10% globalne emisije CO₂, dok je najbogatijih 10% odgovorno za oko 50% emisije. Istovremeno imamo naglašeni trend opadanja javnog kapitala, a značajni porast privatnog kapitala koji se koncentriše u manje od 10% svjetske populacije. Još je poraznija činjenica da samo 1% svjetske finansijske elite raspolaže sa 44% čitavog svjetskog bogatstva, dok 56% najsiromašnijeg dijela populacije posjeduje samo 2% svjetskog bogatstva. Uprkos porastu materijalnog bogatstva, porastu BDP-a u posljednjoj deceniji, ostvarenim profitima, više od 60% svjetske populacije „zaposleno“ je u području sive ekonomije. Istovremeno, plate u zadnje tri decenije stagniraju, premda vlasnici kapitala ostvaruju značajne prihode i postaju sve bogatiji.

Oxfam je objavio podatak da kad bi 1% najbogatijih ljudi platilo samo 0,5% dodatnog poreza na svoje bogatstvo, kroz 10 godina stvorilo bi se dovoljno sredstava za kreiranje 117 miliona radnih mjesta u sektoru brige za starije, obrazovanja i zdravstvene zaštite.

Zelena i inkluzivna ekonomija bi trebalo da bude zasnovana na poštovanju ljudskog života i stvaranju pristojnih životnih i radnih uslova za sve ljude. Tu se još uvijek očekuju značajnija ulaganja u pravednije društvo, programe socijalne zaštite, ljudskih prava, ali i podrška razvoju društvenog preduzetništva.

Upravo novi modeli društveno orijentisanog i zelenog preduzetništva, kao i zadugarstva, mogu napraviti promjenu u svijetu ekonomije. Procjenjuje se da je danas u EU 10% ljudi zaposleno u području eko-socijalne ekonomije, a sve je veći porast kooperacija i društvenih preduzeća i to u raznim područjima poslovanja, uključujući i finansijski sektor. Društvena preduzeća su ona koja stvaraju radna mjesta za isključene kategorije, djeluju po principu solidarnosti, stvaraju pozitivne efekte na lokalne zajednice u kojima djeluju i istovremeno vode računa o životnoj sredini. Stoga je važno stvoriti podsticajno okruženje za razvoj zelenog preduzetništva, socijalnog zapošljavanja i drugih modela eko-socijalne/inkluzivne zelene ekonomije kao i novih poslovnih modela i pravednijih načina upravljanja.

Vrednovanje prirode

Bez čiste vode, zdrave i plodne zemlje, bez pčela i mnogih drugih prirodnih izvora i blagodati koje nam priroda pruža, naša ekonomija ni naše društvo ne bi mogli opstati. Prirodu moramo sačuvati i obnoviti, a onda i vrednovati iz čisto sebičnih razloga jer nam obezbjeđuje opstanak. Uprkos brojnim upozorenjima i načelnim dogovorima, deklaracijama i izvještajima, čini se da nismo dovoljno ozbiljno i odgovorno shvatili da je ekosistem opasno ugrožen, a kao dio tog istog ekosistema ugrožena je i cijela ljudska vrsta. IPBES¹¹ je u aprilu 2019. objavio izvještaj o stanju ekosistema, iznoseći poražavajuće i krajnje zabrinjavajuće podatke:

11 IPBES (2109): *Global assesment report on biodiversity and ecosystem services of the Inergovernmental Science Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services*

- 1 milion biljnih i životinjskih vrsta je pred izumiranjem i to za manje od 10 godina;
- stepen devastacije je desetine do stotine puta viši od prosječne stope uništenja u zadnjih 10 miliona godina;
- tlo se konstantno degradira, uništava, iz njega nestaje sav život, što sveukupnu produktivnost tla na Planeti smanjuje za 23%;
- zagađenje plastikom poraslo je deset puta od 1980, sa dodatnih 300 - 400 miliona tona teških metala, toksičnih materija i drugog otpada kojim se zatrpavaju svjetska mora, rijeke, jezera i okeani.

Istovremeno, u zadnjih 50 godina, ljudska populacija se udvostručila, globalna ekonomija povećala četiri puta, globalna trgovina porasla je čak 10 puta, čime se znatno povećala potreba za energijom i sirovinama i tako stvorio enormni pritisak na ekosistem.

Rješenje se ogleda u drugačijem pristupu i otklonu od linearnog načina sagledavanja proizvodnje do cirkularne ekonomije koja je sveobuhvatna i nudi brojne praktične modele, alate i novu poslovnu praksu. Evropska komisija od 2014. godine aktivno radi na promociji i podržava uvođenje cirkularne ekonomije unutar EU. To je podstaklo brojne kompanije (Phillips, H&M, Levis, IKEA i dr.) na uvođenje praksi recikliranja i ponovne upotrebe, a njima osiguralo bolju tržišnu poziciju kod sve zelenije osviještenih potrošača. Takve prakse svakako treba podržati, ali istovremeno raditi i na smanjenju potrošnje koja je sama sebi svrha. Samo 9% globalne ekonomije je cirkularno, a analiza stanja cirkularne ekonomije u 32 zemlje pokazala je da se javne politike i zakonodavstvo cirkularne ekonomije odnose isključivo na upravljanje otpadom.

Dakle, iz prirode uglavnom izvlačimo resurse, nedovoljno je obnavljamo i ne vrednujemo. Važno je shvatiti da je upravo priroda ključna za ostvarivanje COR-a. Sa današnjom degradacijom biodiverziteta i ekosistema ostvarenje ciljeva održivog razvoja umanjuje se za čak 80% za one ciljeve koji se odnose na siromaštvo, glad, zdravlje, vodu, gradove, klimu, okeane i tlo; dakle, ugroženo je ostvarenje čak 8 od 17 ciljeva (COR 1, 2, 3, 6, 11, 13, 14, 15). IPBES upozorava da je za određivanje indikatora uspješnosti u budućem razdoblju važno sagledati ključne aspekte uticaja prirode na dobrobit čovječanstva. Na taj način dobiće se potpunija slika i bolje razumjeti i mjeriti posljedice prirodnih trendova na ostvarenje COR-a.

2.3. ZELENA EKONOMIJA I COVID-19

„Potreban nam je potpuno novi način razmišljanja. U političkom sistemu koji ste vi (odrasli) stvorili sve se vrti oko konkurencije. Varate kad možete jer je jedino važno pobijediti. Tome mora doći kraj.“

Greta Tunberg, aktivistkinja u oblasti klimatskih promjena, Švedska¹²

U uslovima globalne pandemije, razlozi za pokretanje zelene ekonomije postaju sve uvjerljiviji.

Svjetska privreda je ozbiljno uzdrmana, krizi se ne nazire kraj, a prema predviđanjima MMF-a oporavak bi mogao potrajati mnogo duže nego je to bilo očekivano u prvom talasu, početkom 2020.

Dodatno je naglašena i produbljena nejednakost između bogatih i siromašnih, velikih i malih ekonomija i preduzeća. U ekonomskom smislu, velike kompanije bilježe manje štete i očekuje se njihov brži oporavak, dok su najviše ugrožena radna mjesta, a time i egzistencija ljudi zaposlenih u malim i srednjim preduzećima i čak 30% radnih mjesta unutar mikropreduzeća.

Edelman Trust barometar ukazuje na znatni uticaj pandemije na nivo povjerenja i prioritete kod građana. Onlajn ispitivanje u 28 zemalja svijeta na 33.000 ispitanika ukazuje na nove trendove u razmišljanjima i životnim prioritetima kod velikog broja građana.

Početkom 2021. godine zapažen je znatni porast sljedećih prioriteta:

- moja porodica i zadovoljenje njihovih potreba
- veći nivo medijske i naučne pismenosti
- svjest o političkom okruženju
- izražavanje stavova i učestvovanje u promjenama i reformama

Isto tako, zapažene su promjene u prepoznavanju i davanju važnosti sljedećim temama i područjima u odnosu na prošlu godinu (ove teme postale su važnije):

- unapređenje zdravstvenog sistema
- borba protiv siromaštva
- unapređenje obrazovnog sistema
- uticaj na klimatske promjene
- borba protiv lažnih vijesti
- zaštita ličnih i građanskih sloboda
- smanjenje ekonomskih i društvenih podjela
- smanjenje diskriminacije i rasizma

Kada je riječ o pandemiji, 62% ispitanika smatra da pandemija produbljuje nejednakost među ljudima i da oni koji su nižeg obrazovnog statusa, s lošijim prihodima, slabijeg imovinskog stanja, podnose veći teret krize, više pate i izloženi su većim zdravstvenim i drugim rizicima.

Isto tako, pandemija je povećala strahove kod ljudi, pa na prvo mjesto dolazi strah od gubitka posla (84%), na drugom mjestu je strah od klimatskih promjena (72%), zatim od hakerskih i sajber napada (68%). COVID-19 tek je na četvrtom mjestu sa još uvijek visokih 65%, a odmah nakon toga slijedi strah od gubitka građanskih prava i sloboda (61%).

Zanimljivo je, dakle, kako su posljedice globalne recesije kod građana na svim kontinentima primarno pro-

¹² *“We need a whole new way of thinking. The political system that you (adults) have created is all about competition. You cheat when you can because all that matters is to win. That must come to an end.”, Greta Thunberg, climate change activist, Sweden*

dubile strah od gubitka posla, odnosno ugrožene egzistencije i da neće biti u mogućnosti da brinu o svojim porodicama. Jasna je i veza uticaja COVID-a 19 sa klimatskim promjenama i nužnosti brzog djelovanja. Građani očigledno postaju svjesni ozbiljnosti situacije, nemaju više dovoljno povjerenja u političke vođe da bi se mogli nadati prolaznosti krize i povratku na staro. Žele da znaju više, da bolje razumiju i budu spremni da se uključe u stvaranje promjene, u novo društvo i novu ekonomiju. Možemo zaključiti da je to možda jedan od pozitivnih uticaja pandemije jer pasivno građanstvo koje je u ulozi radnika, potrošača i glasača zamjenjuju sve osvješćeniji građani koji traže promjene i žele u njima da učestvuju.

Koalicija za zelenu ekonomiju (*Green Economy Coalition*)¹³ navodi pet aspekata, odnosno mogućih uticaja COVID-a 19 na zelenu ekonomiju:

- ✔ Znatno veći uticaj na globalnu i nacionalne ekonomije nego što je to iko mogao očekivati – kao posljedicu ima produbljivanje nejednakosti i zato je izuzetno važno stvoriti instrumente pomoći za najugroženije zemlje i regije;
- ✔ Zelena ekonomija nameće se kao logično rješenje globalne krize – podstiče brojne zelene inicijative i stvaranje fondova i zelenih investicionih programa; EZP alocira znatna sredstva za zelenu ekonomiju ali na globalnom nivou još uvijek se prevelika sredstva ulažu za kratkotrajno ublažavanje posljedica pandemije podrškom velikim zagađivačima;
- ✔ Vlade su uložile velika sredstva za socijalne programe ublažavanja socio-ekonomskih posljedica i time povratile dio povjerenja građana (prema istraživanju Edelman Trust barometra);
- ✔ U poslovnom i finansijskom svijetu dogodili su se veliki potresi, naročito u svijetu energenata, građevinskoj industriji i poljoprivredi – nesigurnost i dostupnost hrane; ali ipak su najugroženija mikro, mala i srednja preduzeća u kojima je naglašen rizik gubitka radnih mjesta;
- ✔ Javljaju se brojne inicijative za sistemske reforme i resetovanje svjetske ekonomije – stručnjaci i građanske inicijative u jednakoj mjeri pozivaju na „cjelovitu izmjenu poznatih pravila u ekonomiji“.

UNDP kao vodeća razvojna institucija ističe ranjivost već ionako ugroženih ekosistema i lokalnih zajednica i sve veće pritiske na poljoprivrednu proizvodnju. Ujedno naglašava rizike od usporavanja sprovođenja akcija za ublažavanje klimatskih promjena. Dakle, s jedne strane imamo zelenu ekonomiju, zelene akcije i zeleno preduzetništvo kao logično rješenje za ekonomsku krizu, produbljenu uticajem pandemije. Smanjena ekonomska aktivnost, a time i manje emisije CO₂ uticali su i na djelimični oporavak ekosistema. Sa druge pak strane, stiče se lažni osjećaj oporavka prirode i stvara osjećaj manje hitnosti zaštite životne sredine i očuvanja ekosistema.

Važno je dakle uspostaviti zdravi balans između ekonomskog razvoja i održivih rješenja koja će nam omogućiti optimalni razvojni put i opstanak u neizbježnim krizama i izazovima pred koje je čovječanstvo tek zakoračilo.

Svjetska pandemija zasigurno je ostavila vrlo dubok trag na sve segmente života, ekonomije, društvenih odnosa i zato svaka država i lokalna zajednica treba da pronađu svoje modele održivog i zelenog razvoja.

U skladu sa tim, UNDP donosi smjernice za izradu *Plana nacionalnog doprinosa (Nationally Determined Contributions - LTS)* kao i *Dugoročnih strategija (Long-Term Strategijes - LTS)*, koje će služiti kao osnova za integrisanje klimatskih akcija i plana oporavka od COVID-a 19.

13 Više na: <https://www.greeneconomycoalition.org/>

3. ODNOS ZELENE EKONOMIJE I KLIMATSKIH PROMJENA

„Kao ekolog, volim da mislim da je zelena ekonomija ona koja fundamentalno obuhvata dinamiku Zemljinih sistema za održavanje života, osiguravajući da dobrobiti mogu doći svima, u sadašnjosti i budućnosti.“

Dame Georgina Mace, načelnica Centra za istraživanje biodiverziteta i životne sredine, UCL¹⁴

Klimatske promjene su danas jedan od najvećih izazova s kojima se suočava čovječanstvo. Godina 2019. je u svijetu bila najtoplija u ionako najtoplijoj deceniji, a uprkos svim konferencijama i potpisanim deklaracijama, emisije ugljen-dioksida su probile nove granice. Klimatske promjene su danas toliko važne jer su sveprisutne i globalne, ubrzavajuće i dugotrajne. One su istovremeno uzrok pogoršanja stanja u mnogim važnim područjima za naša društva (poljoprivreda, stanovanje, zdravlje...), ali i posljedica niskog nivoa osviješćenosti o važnosti ekosistema i naše povezanosti s njima, ekonomskog sistema koji se temelji na principu profita iznad svega i političkom uređenju koji generiše nizak nivo osviješćenosti i utjelovljuje pravno-institucionalni okvir koji omogućava ekonomiji djelovanje na principu profita iznad svega.

Međuvladin panel o klimatskim promjenama (IPCC) je u svom posljednjem izvještaju iz 2018. godine istakao kako će zaustavljanje rasta temperature za 1.5 °C „zahtijevati ubrzane, dalekosežne i do sada najveće promjene u svim djelovima društva“ (IPCC, 2018). Jedna od takvih promjena koja teži vrlo brzo da zahvati sve djelove društva i da ga promijeni dalekosežno i do sada neviđeno jeste *Evropski zeleni plan* (*European Green Deal*). Evropska komisija je krajem 2019. godine predstavila EZP kao do sada najambiciozniji i najsystematičniji strateški dokument prema održivijem i pravednijem društvu, odnosno kao odgovor EU na problem uticaja i kretanja klimatskih promjena.

Jasno je kako bila kakva promjena ove vrste i bilo kakav odgovor na problem klimatskih promjena nije moguć unutar okvira trenutno prevladavajuće ekonomske paradigme i da nam je potreban novi ekonomski sistem koji generiše pravednost, solidarnost i održivost. Iz UN-a su kao odgovor na nezamislivu društveno-ekonomsku krizu prouzrokovanu COVID-om 19 istakli kako nam je potreban „sistemski pomak prema više održivoj ekonomiji“ i unutar svojih šest klimatsko-pozitivnih akcija koje bi vlade trebalo da preduzmu, svoje mjesto našla je i zelena ekonomija koja može „učiniti društva i ljude više otpornim za vrijeme tranzicije koja će biti pravedna i uključujuća za sve“. *Evropski zeleni plan* poziva na zelenu transformaciju, a pregledajući njegova područja djelovanja, vidimo kako ona neće biti moguća bez zelene ekonomije koja je u Planu prisutna kao kružna ekonomija. Nama je *Evropski zeleni plan* bitan, a to važi i za *Plan za oporavak* koji ga je naslijedio usljed razornog uticaja COVID-a 19 na društva i ekonomiju, jer je trenutno najvažniji evropski okvir za djelovanje u smjeru zelene ekonomije kao klimatski odgovor. Kao takav je važan i za GEAR projekat i za države gdje se sprovodi jer će uticati i na njih, s obzirom na pristupne pregovore u procesu pridruživanja EU.

Evropski zeleni plan se temelji na ostvarivanju ciljeva u 10 područja, najvažnijih tema za njegov uspjeh. Tih 10 područja su:

14 „As an ecologist I like to think that the green economy is one that fundamentally embraces the dynamics of the Earth's life support systems, ensuring that the benefits can flow to everyone, present and future.“, Dame Georgina Mace, Head of Centre for Biodiversity and Environment Research, UCL

1. Povećanje ambicija u odnosu na klimatske promjene do 2030. pa 2050. godine.
2. Osiguranje sigurne, dostupne i čiste energije.
3. Mobilisanje industrije za čistu i cirkularnu ekonomiju.
4. Gradnja i obnova u energetske efikasnom smislu te odgovornost prema resursima.
5. Ostvarivanje nultog zagađenja i *toxic-free* okoline.
6. Očuvanje i obnova ekosistema i biodiverziteta.
7. Od njive do trpeze (*from Farm to Fork*), ostvarivanje pravednog, zdravog i ekološki odgovornog prehrambenog sistema.
8. Ubrzavanje prelaska na održivu i pametnu mobilnost.
9. Finansiranje tranzicije.
10. Pravedna tranzicija (uključujuća - *Leave no one behind*)

Svako od ovih područja vrijedi dodatno pojasniti u par rečenica, jer kao što će biti vidljivo dalje u Studiji, radi se o područjima koja će nositi i razvoj zelene ekonomije u državama koje učestvuju u GEAR projektu. Pogledajmo zaista ambiciozne ciljeve 10 područja *Evropskog zelenog plana*:

1. Klimatska neutralnost

Uključuje donošenje *Evropskog propisa o klimi*, čime bi klimatske promjene ušle u zakonodavni okvir Evropske unije, što bi bila izrazita pravna inovacija. Dodatno se ide prema donošenju *Evropskog sporazuma o klimi* koji bi omogućio uključivanje građana i drugih zainteresovanih strana u ove procese. Cilj je do 2050. postići nultu neto stopu emisija gasova staklene bašte.

2. Čista energija

Pored sigurnosti i pristupačnosti energiji i digitalizovanog tržišta, velika prednost će se pružiti energetskej efikasnosti i razvoju i korišćenju obnovljivih izvora energije, koji bi trebalo do 2050. godine značajno da obezbijede ranije spomenutu klimatsku neutralnost. Proizvodnja i upotreba energije čine više od 75% emisija gasova sa efektom staklene bašte u EU i stoga se ostvarenje ovog područja čini kao imperativ.

3. Održiva industrija

Planira se donošenje strategije koja će omogućiti transformaciju industrije prema održivoj i zelenoj. Iz *Akcionog plana za kružnu ekonomiju* vidi se kako je cjelokupno područje svedeno na produžavanje trajanja određenih proizvoda u širokoj upotrebi i posljedično smanjenje otpada. S obzirom na to da građani EU prema Eurobarometar istraživanju¹⁵ smatraju sve veću količinu otpada jednom od tri najveća problema u vezi sa životnom sredinom, ovo područje će takođe zahtijevati uključivanje svih zainteresovanih strana.

4. Izgradnja i obnova

Ako je proizvodnja i upotreba energije imperativ s obzirom na udio u emisiji gasova sa efektom staklene bašte, onda je građevinski sektor imperativ u području energije s obzirom na to da u objektima gdje živimo, radimo i boravimo trošimo 40% ukupne energije. Stoga se ovdje skupljaju metode iz ranijih ciljeva jer se teži uštedi energije i smanjenju zagađenja prilikom izgradnje, korišćenja i napuštanja objekata koje koristimo za život, posao, zabavu i ostalo. U skladu s idejom pravedne tranzicije, posebna pažnja će se posvećivati objektima koje koriste socijalno ugrožene osobe ili imaju javnu namjenu, kao što su škole ili bolnice.

15 Više o rezultatima istraživanja na: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/c138fd8e-d160-4218-bbd5-ecd2e0305d29/language-en>

5. Uklanjanje zagađenja

U planu je donošenje Akcionog plana za obezbjeđivanje nultog nivoa zagađenja radi zaštite zdravlja ljudi i očuvanja biodiverziteta, s posebnim fokusom na zaštitu vazduha, vode i zemljišta.

6. Biološka raznolikost

Strategija za bioraznolikost nastoji omogućiti oporavak prirode i životne sredine do 2030. godine kroz zaštitu najmanje 30% evropskog kopna i mora, a do 2021. godine bi trebalo da bude donesen predlog ciljeva EU za obnovu prirode.

7. Od njive do trpeze

Strategija za održiviji odnos u proizvodnji i potrošnji hrane ima za cilj u budžetu EU iz programa *Zajedničke poljoprivredne politike 2021–2027.* da izdvoji 40%, odnosno iz Fonda za pomorstvo i ribarstvo 30% za klimatsku politiku, odnosno za metode i procese koji su održivi i dugoročno odgovorni.

8. Održivi saobraćaj

Za saobraćaj, odnosno uopšteno mobilnost, zamišljen je jedan od najambicioznijih planova smanjenja emisija iz ovog sektora za 90% do 2050. godine. S obzirom na to da sada saobraćaj generiše četvrtinu cjelokupne emisije gasova u EU i da one kontinuirano rastu s porastom mobilnosti, dostizanje ovog cilja je najblaže rečeno izazovno. To se planira postići povećanjem kretanja i prevoza roba transportnim oblicima koji generišu manje emisije, digitalizacijom, korišćenjem alternativnih pogonskih goriva za vozila i jačanjem kvaliteta usluge, efikasnosti i dostupnosti gradskog saobraćaja.

9. Finansiranje tranzicije

Procjene govore da je na godišnjem nivou potrebno ulagati 260 milijardi eura svake godine do 2030, što je oko 1,5% BDP-a iz 2018. godine. To za dolazeće budžetsko razdoblje u EU (2021-2027) znači ukupnu investiciju veću od milijardu eura. Jedno od glavnih nastojanja biće uključivanje klimatskih tema, potreba i pitanja s udjelom od 25% u svim programima EU.

10. Pravedna tranzicija (uključujuća – *Leave no one behind*)

Jedna od glavnih poruka EZP-a je potreba za saradnjom i uključivanjem svih zainteresovanih društvenih grupa. Posebno se ističu građani kao pokretačka snaga tranzicije prema održivoj i zelenoj ekonomiji za klimu pa se razrađuju mogući modeli komuniciranja i participacije građana u realizaciji ciljeva Plana. Pravedna tranzicija znači da će se paziti na nepovoljan položaj teritorija i regija odnosno sektora koji zavise od fosilnih goriva ili neodrživih oblika proizvodnje, ali i na nepovoljan položaj običnih građana koji su u teškoj socijalnoj i ekonomskoj situaciji. Svima koji su u nepovoljnom položaju osiguraće se finansijsko i vremensko prilagođavanje na zelenu tranziciju.

Još se pominje potreba mobilisanja, istraživanja i podsticanje inovacija kao podrška ostvarenju ciljeva.

Evropski zeleni plan je zajedno s digitalnom revolucijom i otpornošću stavljen na mjesto glavne politike plana za oporavak nazvanog *Next Generation EU (NGEU)* kroz Višegodišnji finansijski okvir (VFO) vrijedan 750 milijardi eura donesen kao odgovor na uticaj COVID-a 19. Najmanje 30% od tog iznosa planirano je da se usmjeri u zelene projekte, podršku ciljeva EU o klimatskoj neutralnosti i Pariskog sporazuma o klimi, kao i načela „nenanošenja štete“ iz *Evropskog zelenog plana*. Posebno mjesto bi trebalo da ima Mehanizam i Fond za pravednu tranziciju s obzirom na ogromne socijalne i privredne posljedice pandemije koronavirusa.

Ciljevima *Evropskog zelenog plana* vratićemo se kasnije u Studiji kod provjere koje teme i područja su prepoznati i u regiji gdje se sprovodi GEAR projekat kao izuzetno važne za razvoj zelene ekonomije.

4. PRIORITETNA PODRUČJA I PERSPEKTIVE RAZVOJA

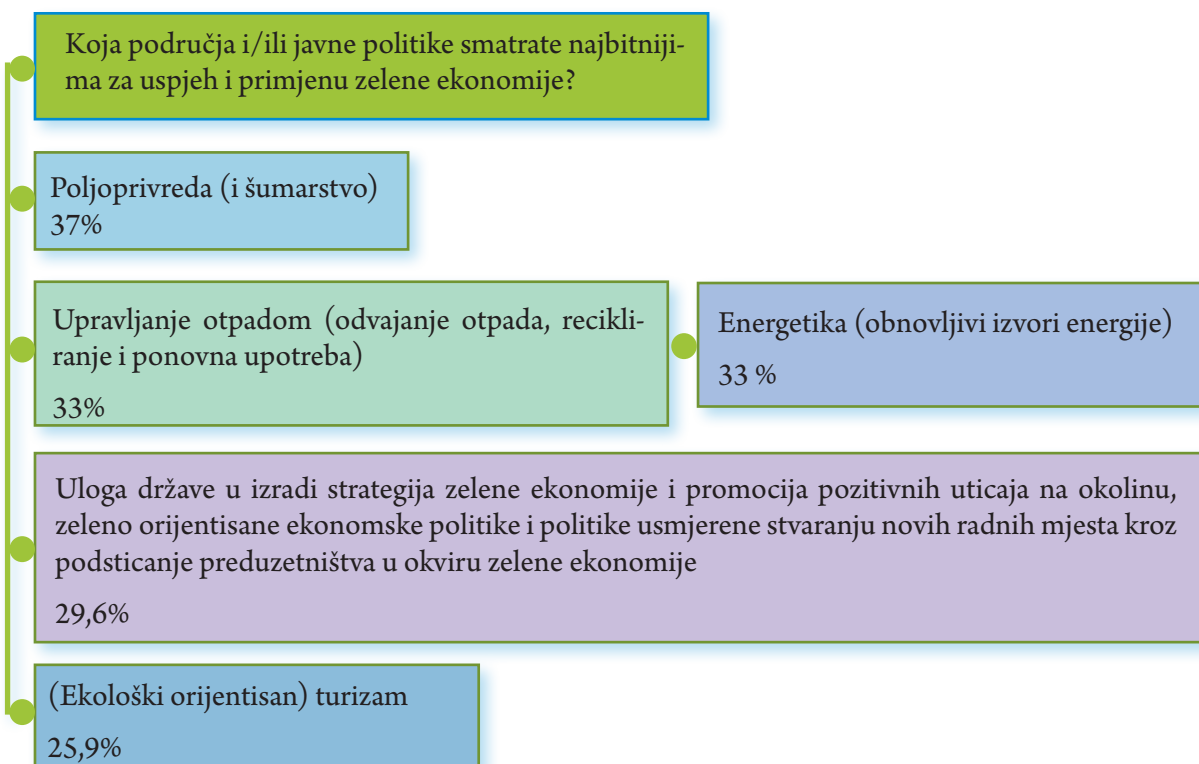
„Prelazak na zelenu ekonomiju sa niskim emisijama ugljen-dioksida nije niša niti je to „Lijepo imati“ za nekoliko srećnih. To je ključno za naš opstanak. Nema alternative.“

Frank Elderson, član upravnog odbora De Nederlandsche banke i predsjedavajući Mrežom za ozelenjavanje finansijskog sistema¹⁶

Za potrebe izrade Studije kreirali smo anketu i kratki upitnik za organizacije koje učestvuju kao partneri na projektu GEAR kako bismo dobili od njih stavove, nivoe samoprocjene i očekivanja u područjima koja su bitna za razvoj zelene ekonomije u njihovim državama i cijeloj regiji. Ti odgovori su nam bitni i kako bismo „odozdo“ dobili gledište na prioritetna područja i perspektive razvoja zelene ekonomije.

Dobili smo odgovore od ukupno 27 organizacija iz svih pet država u kojima se sprovodi GEAR projekat. Kako bismo dobili što je moguće dublji i konkretniji uvid u stavove članova i članica važnih organizacija na temu zelene ekonomije, većina pitanja bila je otvorenog tipa, gdje su ispitanici sami pisali odgovore u slobodnoj formi. Napominjemo da smo rezultate objedinili i oni predstavljaju zajednički pogled nevladinih organizacija koje se bave zelenom ekonomijom ili im je taj koncept blizak. Ipak, na kraju ovog poglavlja daćemo poseban osvrt na situaciju i perspektive razvoja zelene ekonomije za svih 5 država u kojima djeluju partnerske organizacije na GEAR projektu. Tu ćemo istaći neke sličnosti i zajedničke izazove koji su isticali u anketi, jer se radi o istoj regiji, ali ćemo navesti i specifičnosti i razlike koje postoje u odnosu na zelenu ekonomiju u svakoj državi.

Pogledajmo prvo kojih su pet najbitnijih područja za uspjeh i primjenu zelene ekonomije ispitanici istakli.

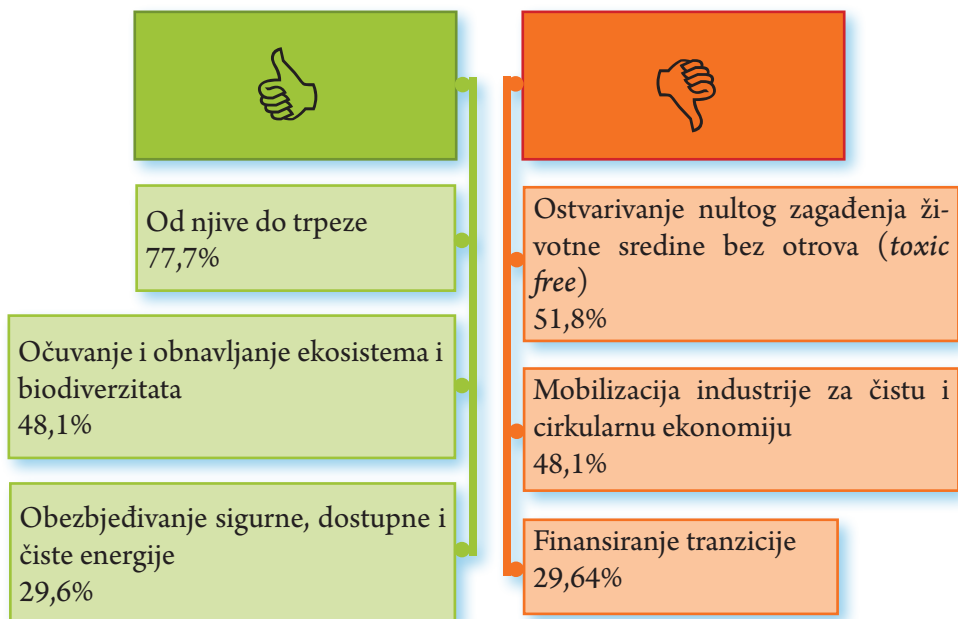
16 "A transition to a green and low carbon economy is not a niche nor is it a "Nice to have" for the happy few. It is crucial for our own survival. There is no alternative.", Frank Elderson, Governing Board of De Nederlandsche Bank and Chair of the Network for Greening the Financial System

Vidimo da je najviše odgovora (37%) dobilo područje poljoprivrede i šumarstva kao najvažnije područje za uspjeh i primjenu zelene ekonomije. To i ne treba da nas čudi ako znamo da govorimo o području Balkana koje je izrazito prekriveno šumama, i to pravim šumama, odnosno području gdje proizvodnja hrane igra još uvijek veliku ulogu, pa čak i u neformalnom smislu broja ljudi koji sami sebi proizvode određenu količinu hrane ili imaju nekoga bliskoga ko im obezbjeđuje na taj način dio hrane.

Od pet područja ili javnih politika bitnih za razvoj zelene ekonomije vidimo da pored poljoprivrede i šumarstva imamo najviše istaknute druge uobičajene grane koje nose ekonomiju, a to su upravljanje otpadom (odvajanje otpada, recikliranje i ponovna upotreba) i energetika (obnovljivi izvori energije) koje je odabrao svaki treći ispitanik i (ekološki orijentisan) turizam, koji je izabralo malo više od svakog četvrtog ispitanika. Dakle, imamo kao najbitnija područja za razvoj zelene ekonomije: poljoprivredu i šumarstvo, otpad, energetiku i turizam.

Jedva se uspjela ugurati i jedna od mogućih odnosno potrebnih javnih politika, a to je „Uloga države u izradi strategija zelene ekonomije i promocija pozitivnih uticaja na životnu sredinu, zeleno orijentisane ekonomske politike i politike usmjerene stvaranju novih radnih mjesta kroz podsticanje preduzetništva u okviru zelene ekonomije“. To nam govori i o ne baš velikom povjerenju u kapacitete i odgovornost javnih politika, a upravo su visok nivo i kvalitet rada, kao i vizionarska odlučnost i donošenje odluka koje su usmjerene na rješavanje problema i dugoročne benefite, izuzetno potrebni za područje kao što je zelena ekonomija.

Ranije smo objasnili važnost *Evropskog zelenog plana*, odnosno naknadnog *Plana oporavka NGEU* za budućnost zelene ekonomije. S obzirom na to da je *Evropski zeleni plan* dokument koji će na nivou Evropske unije određivati zelene javne politike i zelenu ekonomiju, on će se reflektovati i na države koje su u različitim fazama pristupanja EU, a u kojima se sprovodi GEAR projekat. Stoga smo pitali ispitanike da izdvoje područja iz *Evropskog zelenog plana* koja bi se s obzirom na opštu društvenu, političku i ekonomsku situaciju u njihovoj državi najlakše, odnosno najteže implementirala.

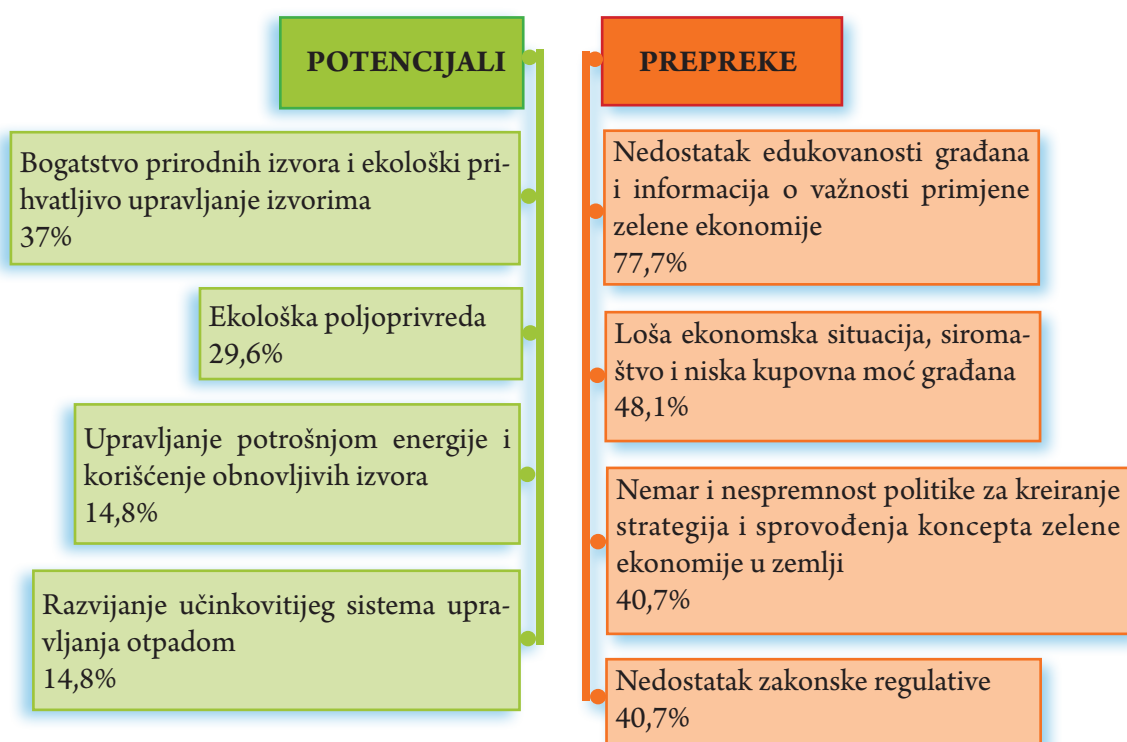

Vidimo već od područja djelovanja iz *Evropskog zelenog plana* kako su poljoprivreda i proizvodnja hrane dobile izrazito najviše odgovora kao ono što bi se u njihovoj državi moglo implementirati. Preko tri četvrtine ispitanika su odabrali to područje kao najpogodnije za implementiranje iz *Evropskog zelenog plana*. Očuvanje biodiverziteta i obnovu ekosistema odabrala je gotovo polovina ispitanika, a na trećem mjestu imamo mogućnost obezbjeđivanja sigurne, dostupne i čiste energije kao područja EZP-a, a koje bi se moglo najlakše implementirati u državama gdje se provodi GEAR projekat. Može se uočiti usklađenost s odabranim

područjima koja su najbitnija za uspjeh i primjenu zelene ekonomije, a koje smo izdvojili u prvom pitanju.

Kao što nam je prvo pitanje stavilo fokus na neka područja koja većini padaju na pamet kao presudna za razvoj neke države i njene ekonomije, pa i zelene ekonomije, tako nam područja iz *Evropskog zelenog plana* za koja ispitanici smatraju da će se najteže implementirati u njihovim državama, takođe govore dosta o procjeni nivoa osviještenosti i odnosa prema životnoj sredini (otpad i zagađenje), vrstama industrije koje prevladavaju i spremnosti na promjenu (cirkularna ekonomija) i o finansijskim kapacitetima konkretnih država da finansiraju prelazak na zelenu ekonomiju. Mogli bismo se usuditi reći kako se radi i o samoprocjeni geopolitičke pozicije konkretnih država koje su ostavljene na poluperiferiji ili periferiji Evrope, s anti-razvojnou ekonomskom situacijom, prljavim industrijama koje generišu zagađenje životne sredine, a da tranzicija prema zelenoj ekonomiji bude još zahtjevnija, od čega mnoge lokalne zajednice finansijski zavise.

Nadovezujući se na prethodni dio pitanja koji se odnosio na *Evropski zeleni plan*, pitali smo ispitanike i da odrede koje su najveće prepreke za veću prisutnost zelene ekonomije u njihovoj državi, odnosno gdje vide najveće potencijale za njenu primjenu.

Vidimo da, što se tiče prepreka, imamo podjelu na one koje se odnose na građane, one koje se odnose na ekonomiju i one koje se odnose na politiku. Kao daleko najveća prepreka (više od tri četvrtine ispitanika) ocijenjen je nedostatak edukacije i informisanosti građana, odnosno nedovoljna podrška zelenoj ekonomiji od obrazovnog sistema. Upravo su edukativni programi i neformalno obrazovanje o zelenoj ekonomiji jedno od najvećih mogućnosti, ali i sposobnosti nevladinih organizacija. Sljedeću prepreku za veću primjenu zelene ekonomije izdvojilo je nešto manje od polovine svih ispitanika i tiče se opšte loše i besperspektivne ekonomske situacije koja će kao takva učiniti teže prohodnim i primjenjivim jedan ovako zahtjevan i nov koncept, koji prevazilazi isključivo ekonomska pitanja i potrebe, odnosno tačnije, stavlja ekonomiju u realan odnos sa životnom sredinom i društvom. I zadnja prepreka, odnosno dvije koje spadaju pod isti sektor, tiču se ocjene zainteresovanosti i kapaciteta nosilaca javnih funkcija i donosilaca odluka da postave temelje i kreiraju pravac razvoja zelene ekonomije. U skladu sa tim, kao prepreka u istom postotku odgovora naveden je i nedostatak zakonske regulative koja bi olakšala i podstakla veći i dublji ulazak zelene ekonomije u države ispitanika.

Što se tiče područja ili prostora kao najvećih potencijala za primjenu, imamo vrlo konzistentno navođenje prirodnih resursa i neupitnog bogatstva ekosistema, ekološke poljoprivrede i upravljanje otpadom, odno-

sno energijom, pri čemu se misli na efikasnost u korišćenju i veću primjenu obnovljivih izvora energije.

Treba ipak pomenuti da smo kod potencijala primjene zelene ekonomije u regionu imali puno veće raspršene rezultata i raznolikije odgovore, pa smo ovdje dobili čak 29 predloga koji su se pojavili samo jedan put. Zato tu imamo značajno manje postotke odgovora koji su dobili dovoljnu količinu glasova da uđu na prva tri mjesta.

Posljednje u ovom ciklusu pitanja o preprekama i potencijalima za primjenu zelene ekonomije odnosilo se na najvažnije korake koje je potrebno preduzeti da se ova razvojna potreba ostvari.

ŠTA SMATRATE DA JE NAJVAŽNIJE PREDUZETI DA SE ZELENA EKONOMIJA POČNE PRIMJENJIVATI I OSTVARIVATI U PRAKSI U VAŠOJ ZEMLJI?

Edukovanje javnosti i podizanje nivoa svijesti o potrebama zelene ekonomije u zemlji
33,3%

Podrška države, zalaganje nadležnih političkih organizacija i institucija i finansijska subvencija projekata u okviru zelene ekonomije
29,6%

Određivanje i jasno usmjereno sprovođenje zakona
29,6%

Održivi primjeri rada u organskoj poljoprivredi i orijentisanost prema potencijalima ruralnih područja
11,1%

Vidimo i dalje saglasnost odgovora da kao korake koje je potrebno preduzeti, odnosno područja u kojima bi najvažnije (svaki treći ispitanik) trebalo djelovati da se zelena ekonomija počne više i snažnije primjenjivati - imamo potrebu za edukacijom o konceptu i temi i za podizanjem nivoa svijesti. Vrlo visoko i blizu stoje potreba da se javna vlast i institucije ozbiljno i predano posvete zelenoj ekonomiji i da osiguraju dovoljna finansijska sredstva za zelenu transformaciju u odnosu na zakonsku regulativu koja bi uredila područje zelene ekonomije, odnosno koja bi mu osigurala potrebnu podršku u implementaciji.

Moramo istaći da smo nakon ova tri najvažnija koraka, odnosno područja, ponovno dobili veliko raspršenje stavova i veliki raskorak između ovih najčešće pominjanih predloga i ostalih. Tek se kao treća opcija „ubacila“ održiva poljoprivreda i orijentisanost prema potencijalima ruralnih krajeva, ali naglašavamo sa tek tri glasa, dok druga često pominjana područja, poput obnovljivih izvora energije, potrebe za naučnim istraživanjima i stručnom podrškom, dobila su dva glasa, a ostali i manje.

Iz svega do sada napisanog u ovom poglavlju možemo sumirati kako su nesumnjivo prioritarna područja zelene ekonomije za pet država u kojima se provodi GEAR projekat: poljoprivreda i proizvodnja hrane, obnovljivi izvori energije, upravljanje otpadom i turizam, kao tema koja je horizontalna, odnosno može obuhvatiti mnoga druga područja zelene ekonomije i koja je gotovo po pravilu vezana za bogat biodiverzitet, očuvanu prirodu i ekosisteme na području Balkana ili Jugoistočne Evrope.

Isti odgovor smo dobili i kad smo pitali ispitanike kakav bi za njih bio idealan primjer/projekat zelene ekonomije, šta bi voljeli vidjeti od primjera zelene ekonomije u svojoj zemlji. Od ukupno 25 predloga idealnih projekata/primjera zelene ekonomije, u sedam se direktno ne pominje jedno od ovih četiri područja, pri čemu je hrana dobila 8 primjera, energija 6, otpad 5, a turizam 4 idealna primjera/projekta zelene ekonomije.

O perspektivama razvoja će biti riječ i u poglavljima koja slijede, jer one uveliko zavise od uloga i odgovornosti ključnih činilaca zelene ekonomije, ali ovdje možemo još jednom istaći kako nam analiza i rezultati upitnika pokazuju da neće biti pravog razvoja zelene ekonomije dok se ne osigura snažnija kampanja i sve pripadajuće aktivnosti za veću informisanost i znanje kao osviještenost građana o zelenoj ekonomiji i njenoj važnosti za razvoj naših društava u 21. vijeku. Takođe, razvoj će biti otežan, možemo reći da će se kretati „pod ručnom“ ukoliko se ne uredi institucionalni i regulatorni okvir koji će odrediti smjer kretanja zelene ekonomije u svakoj od država, ali i posebno važno - smjer kretanja i nivo podrške zelenoj ekonomiji, pri čemu ne mislimo samo na direktnu finansijsku podršku.

Još jednom naglašavamo da smo prezentovali rezultate upitnika grupno, jer zbog nesrazmjernog broja organizacija koje su ispunjavale upitnik po državama, ne bi bilo legitimno analizirati ih zasebno. Ipak treba da budemo svjesni kako, bez obzira na čitav niz sličnosti i zajedničkih izazova s kojima se susreću, svaka od tih država je priča za sebe, specifično društvo sa svojim vlastitim prednostima i nedostacima, razvojnim potencijalima i različitim voljnim i institucionalnim kapacitetima da razvijaju zelenu ekonomiju. Znati šta je zajedničko ili izrazito blisko svim državama, a šta je njihova specifična pozicija i situacija vrlo nam je bitno u interpretaciji podataka. Na primjer, u Albaniji i BiH češće od prosjeka se pojavljuje bitnom uloga države kao aktera koji stvara strateške okvire i razvojne planove, odnosno kreira javne politike i regulatorni okvir za zelenu ekonomiju. Druge države kao najvažnije ističu područja koja smo isticali kao bitna za razvoj zelene ekonomije u regiji zbog interesa ili svojih dobrih predispozicija kao što su hrana, energija ili otpad. Dalje, stav da za svoju organizaciju u odnosu na zelenu ekonomiju vide „uključivanje u rad na projektima povezanim sa zelenom ekonomijom, pružanje podrške u zelenom preduzetništvu, razvoj kapaciteta“ gotovo u potpunosti je rezultat najvećeg mjesta u Bosni i Hercegovini, dok se u drugim državama koje su ispunjavale upitnik gotovo nigdje ne pojavljuje kao jedan od favorita organizacija civilnog društva. Takođe, drugačije nego u drugim državama, u Crnoj Gori najviše ispitanika smatra kako je građevinski sektor (zelena gradnja, energetske efikasne zgrade) najbitnije područje za uspjeh i primjenu zelene ekonomije. Slično, u području iz *Evropskog zelenog plana* „Ostvarivanje nultog zagađenja životne sredine bez otrova (*toxic free*)“, polovina odgovora odlazi na BiH kao ono područje koje bi se najteže implementiralo kod njih s obzirom na društveno/političko/ekonomsku situaciju. Sa druge strane, u svim državama je na prvom mjestu bilo područje hrane „Od njive do trpeze“ kao dio *Evropskog zelenog plana* za koji smatraju da bi se mogao kod njih primijeniti.

Zbog navedenih posebnosti koje smo izvukli iz naše analize odgovora iz upitnika, vidimo da postoje brojne zajedničke situacije i stavovi o pitanjima važnim za zelenu ekonomiju, ali da u pojedinim državama postoje i specifični prioriteti i područja od važnosti za zelenu ekonomiju. Stoga je važno dati i kratak pregled situacije sa zelenom ekonomijom i javnim politikama koje je uređuju u svakoj od država gdje se sprovodi GEAR projekat.

5. DOBRA PRAKSA IZ SVIJETA I REGIONA

„Za mene je zelena ekonomija situacija - kada i poslednja osoba može na osnovu informacija da napravi izbor za dostojanstven prihod i da živi u čistom i zdravom okruženju sa podržavajućom zajednicom.“

Džordž Varugeze, predsjednik, Alternative razvoja ¹⁷

Četiri područja koja su ispitanici odredili kao najvažnija za uspjeh zelene ekonomije su gotovo po pravilu ista kao i ona u kojima su nalazili primjere dobre prakse zelene ekonomije iz svijeta i države gdje žive, što ćemo predstaviti naknadno.

Ti modeli dobre prakse iz svijeta mogu biti dobri putokazi i modeli razvoja zelene ekonomije koje treba stvoriti ako još ne postoje, odnosno dodatno osnažiti i razviti ukoliko postoje već takvi ili slični primjeri u regiji. Predstavimo ih prema područjima zelene ekonomije. Napominjemo kako ne prikazujemo objektivnu listu, već primjere koje su ispitanici u upitniku navodili kao one koji ih inspirišu, iz kojih žele da uče i koji su nužni ili primjenjivi u njihovim državama.

Hrana

Tradicionalno seosko imanje Farma s vukovima djeluje kao ekološka farma u selu Viškovec na Bijelim Karpatima u Češkoj. Pored uživanja u očuvanoj i bogatoj prirodi i čitavom nizu poučnih i avanturističkih tura, posebno se diči svojom kulinarsko-prehrambenom ponudom. Hranu koju proizvode pomoću ekoloških metoda nude svojim gostima koji mogu boraviti u objektu obnavljanom korišćenjem tehnika ekološkog i prirodnog građevinarstva. U ponudi je čitav niz proizvoda poput džemova i sirupa, ljekovitih trava i njihovih prerađevina, mesa i mesnih prerađevina, sušenog voća, kravljih i ovčijih sireva i jogurta. *Farma s vukovima* je svijetli primjer jer se radi o selu u visokom planinskom području gdje još živi oko 140 osoba, a inače takvi prostori pate od depopulacije i nedostatka sadržaja oko kojih se može organizovati život. Područje Bijelih Karpata je pod zaštitom i proglašeno je 1996. godine rezervatom biosfere UNESCO-a. Samim tim nam je izrazito zanimljiv kao primjer dobre prakse s obzirom na to da je značajan dio područja Balkana pod nekom vrstom zaštite ili će se na velikom dijelu teritorija država proglasiti Natura 2000 područja, pa je stoga ovo i primjer uspješnog i održivog čovjekovog prisustva u takvim oblastima, što je njihov glavni cilj.

Organizacija Okusi Hercegovinu¹⁸ od 2006. godine promoviše i obezbjeđuje podršku lokalnim i regionalnim proizvodima specifičnim za kraj, a koji se odlikuju posebnosti kvaliteta i ukusa. Čini se kao dobar primjer zelene ekonomije ne samo u području hrane nego i organizacije i načina rada, kao i pristupa tržištu jer uspijevaju preko veće organizacije da udruže mnogo manjih aktera koji rade kao manja udruženja, zadruge, porodična poljoprivredna gazdinstva, zanatlije i slično, kao što su, na primjer, Udruženje za posao i preduzeništvo *LiNK*, Udruženje organskih proizvođača *Eco-Line*, Udruženje *Hercegovački sir* iz Mijeha, Pčelarska zadruga *Žalfija*, Udruženje proizvođača Livanjskog sira *Cincar* itd.). Udruženje je osnovalo i svoje preduzeće *Okusi Hercegovinu d.o.o.* koje ima za cilj da ojača komercijalnu djelatnost, uključi se u turističku ponudu preko svoje radnje u starom dijelu Mostara i tako osiguraju veću vidljivost proizvoda svih aktera koje okupljaju.

Plantaža voća Baš-Bašča nalazi se u blizini Sarajeva u mjestu Brezi i izvrstan je pregled holističkog pristu-

¹⁷ „To me, green economy is situation - when the last person can make an informed choice for a dignified income opportunity, and live in a clean and healthy environment with a supportive community.“, George Varughese, President, Development Alternatives

¹⁸ Više na: http://turizam.mostar.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=369:okusi-hercegovinu-putevi-meda-kroz-durmitor-i-hercegovinu&catid=38:

https://web.facebook.com/okusi.hercegovinu/?_rdc=1&_rdr

pa, ne samo u proizvodnji hrane nego i prostora. Na površini od 15 hektara brižno se njeguje oko 10.500 stabala jabuka, šljiva, krušaka i ljekovitih biljaka poput kantariona, kadulje, bokvice i drugih. Idejni pokretač cijele priče, ali i realizator i radnik, Ševket Hrustanović je zamislio svoju Baš-Bašču kao mjesto koje hrani, ali i edukuje o održivoj proizvodnji i ekološkom pristupu u brizi za voćke, ljekovito bilje i prirodu, ali i domaće životinje, male vrtne pomagače kao što su kokoške, patke i ćurke. Zbog toga svog pedagoškog i otvorenog pristupa Baš-Bašču godišnje posjeti oko 5.000 ljudi iz čitavog svijeta. Sprovodi se edukacija i u saradnji sa školama i drugim obrazovnim institucijama učestvuju u brojnim akcijama za opštu dobrobit. Posvećenost budućim generacijama i njihovoj edukaciji i osnaživanju za održivi razvoj, što će im sigurno trebati s obzirom na to u kakvom stanju im ostavljamo Planetu, ogleđa se i u odluci da najveću svjetsku nagradu za zaštitu životne sredine i Planete ne preuzme sam gospodin Hrustanović, nego njegov sin i snaha, oni koji su naslijedili inspirativnu priču *Baš-Bašče*. Na imanju je moguće iznajmiti kućicu za odmor i osjetiti Bašču, kao i usvojiti njena znanja kroz duži period.

Vjerovatno nije slučajno što se upravo na imanju *Baš-Bašče* nedavno održala konferencija kao reakcija na uticaj COVID-a 19: „Krizna kao šansa u poljoprivrednoj djelatnosti – sa domaćih poljana“.

Već iskusna ekipa za promovisanje i edukaciju o održivom razvoju okupljena u *Centru za ekonomski i ruralni razvoj (CERD)*¹⁹ iz Laktaša pokrenuli su u obližnjem selu Krnete proizvodnju organske hrane pod brendom *Domestica*. Time su ispunili nekoliko potreba - proizvodnju hrane koja je zdrava i za ljude i za životnu sredinu, edukaciju o ekološkim metodama proizvodnje hrane i posebno biodinamici, marketing i veću vidljivost i prisutnost na tržištu ekoloških proizvođača hrane. Približili su i proizvodnju građanima koji su im u ispitivanjima javnog mnjenja isticali privlačnost takve proizvodnje hrane, ali i neupućenost gdje se do nje može doći. Prvi iskorak u tom smjeru napravljen je 2016. godine s jabukama koje proizvodi **Poljoprivredna zadruga Dubičko potkozarje** iz Kozarske Dubice. Proizvodnja koja se danas organizuje pod brendom *Domestica* osnažuje i žene u ruralnim područjima kroz znanje i zapošljavanje, čime tih 10 žena koje trenutno rade na proizvodnji ekološke hrane dobijaju veću ekonomsku sigurnost i samopoštovanje. Pored saradnje s radnjama koje žele imati na svojim policama lokalnu ekološku hranu, razvijaju i svoj kratki lanac snabdijevanja i dostavljaju zelene korpice svima koji ih naruče. Naveli smo već ranije kako mnogo rade na edukaciji i promociji ekološke proizvodnje hrane pa su tako inicirali takmičenje idejama *Domestica 24-Hour Rural Challenge*, gdje okupljaju sve one koji imaju ideju, a posebno mlade, kako bi pokrenuli projekte koji će osnažiti i koristiti široj lokalnoj zajednici.

Udruženje građana Nešto Više²⁰ sa svojom istoimenom farmom pored Mostara već godinama promovise ekološku proizvodnju hrane, regenerativnu poljoprivredu i permakulturu. Kako bi digli cijeli svoj rad na održiviji i ozbiljniji nivo, osnovali su društveno preduzeće *EkoDizajn d.o.o.* koje sada nudi čitav niz praktičnih usluga: pejzažno uređenje i uređenje zelenih površina isključivo po ekološkim principima, prodaju ekološki uzgojene hrane kroz eko-korpice i organizovanje događanja i promotivnih kampanja za održivi razvoj poljoprivrede i ruralnih područja.

Važnu poruku šalju i kroz sposobnost prilagođavanja i otpornost svog djelovanja. Na primjer, nisu mogli za svoje voćke kojih danas imaju preko 20 vrsta naći na početku sadnice koje nisu tretirane vještačkim hemikalijama i sredstvima, pa nisu odustali od cijele ideje nego su sami napravili multifunkcionalni objekat u kojem stvaraju sadnice i čuvaju sjeme. Imaju razvijen sastav kompostiranja i održivog odnosa prema biomasi, a pokrenuli su i nove vrste proizvodnje pomoću ekološke sušare koju pokreće i energija sunca, a u kojoj preporučuju ljekovito bilje, jabuke, smokve, šljive i paradajze.

Osnivanjem društvenog preduzeća nude i širu sliku zelene ekonomije, a posebno je bitno što to rade u zemlji gdje cijeli ovaj sektor nije institucionalno prihvaćen i legislativno uređen. Kao i mnoge naše dobre priče, i ogleđni primjeri mnogo ulažu u praktične radionice i edukaciju, kao i u umrežavanje i saradnju s partnerima i bliskim saradnicima na temama vezanima za hranu, ali i šire kao što su energija, otpad, upravljanje prirodnim resursima, ruralni razvoj i druge koje pokriva permakultura. Ne zanemaruju ni socijalnu dimenziju permakulture pa se bave međuljudskim odnosima i empatijom, pametnim dizajnom za životne prostore,

19 Više na: <https://cerd.ba/>

20 Više na: <https://nestovise.org/en/>

a svoje imanje kontinuirano prilagođavaju za kretanje i korišćenje osobama s invaliditetom.

Selo Glibači u blizini Pljevalja u Crnoj Gori istovremeno je maleno, visoko jer se nalazi na 1.400 metara nadmorske visine, i veliko jer ga smatraju najvećom žitnicom zemlje. I to žitnicom organske poljoprivrede i proizvoda, pa se tu pored heljde, raži, ječma, uzgaja i spelta, autohtona vrsta pšenice. Razvijen je i sektor pašnjaka i uzgoj životinja koje onda s plodnim njivama stvaraju zaokružen ciklus. Tu se, dakle, smjestilo i stvara čak 16 proizvođača organske hrane i 5 mini farmi pa je njihovo opredjeljenje neupitno, što garantuje održivu budućnost i uklapanje zelene ekonomije u svakodnevni život u tom kraju, život koji je optimalno voditi s obzirom na klimatske, vremenske i ostale uslove. Bilo bi šteta da ovakva priča propadne jer im najveći problem stvara loša saobraćajna infrastruktura, neasfaltirani putevi koji ih ostavljaju odsječene značajan dio godine od ostatka svijeta u smislu fizičkog kretanja.

Selo Vrmđža²¹ bi da nije praktičnog življenja zelene ekonomije i održivog razvoja možda bilo uobičajeno siromašno selo na Balkanu iz kojeg sve veći broj ljudi odlazi za boljim životom. Međutim, ovaj primjer u opštini Sokobanja kod planine Rtanj u jugoistočnoj Srbiji svijetli kao vodič i pokazuje nam da se i u prostorima očuvane prirode može živjeti zeleno, održivo i kvalitetno, a ne samo uživati gledajući te prostore na slikama bez ljudi. Najbolji dokaz da je tako je doseljavanje ljudi u selo i stvaranje više od 32 nova domaćinstva. Zanimljivo je da priča privlači visokoobrazovane osobe, mlade ljude, osobe koje su samozaposlene ili obavljaju poslove koji nisu direktno vezani za neko fiksno radno mjesto i prostor, a privlači nove stanovnike iz cijelog svijeta. Vrlo često ovakvi susreti se gledaju s podozrenjem ili se stvaraju dva različita svijeta, starosjedilaca i „dođoša“, ali ovdje novopridošlice uče sve korisno o životu nekada, o primjenjivoj i kvalitetnoj tradiciji, a starosjedoci dočekuju širokog srca novajlije željne znanja, jer su svjesni da to znači nastavak dobrog života u selu i uče od njih nove tehnologije i metode održivosti.

Vrmđža se danas razvija kao zajednica, kao eko-selo s jakim naglaskom na ekonomsku održivost i razvoj zelene ekonomije, osnaživanje mladih i žena, korišćenje tradicionalne ekološke arhitekture i prirodnih graditeljskih materijala. U selu djeluje i ima sjedište *Centar za društveno odgovorno poslovanje* koji djeluje kao edukativni centar za ruralni razvoj. Centar ima za cilj da radi poštujući životnu sredinu i razvija se odgovorno prema njoj, ali ima fokus na ekonomskim aktivnostima i podršci kvalitetnom i održivom življenju. Nekada te ekonomske aktivnosti imaju zaista dubinske manifestacije dobre ekonomije pa se vrlo često hrana i neke usluge razmjenjuju i dijele, bez korišćenja klasične kupovine pomoću novca.

Energija

Selo Čšadras²² u pokrajini Saksonija u Njemačkoj imalo je nesreću što se nalazilo pod upravom grada Koldica usred velike finansijske krize cjelokupne regije. Grad je došao u ekonomski neizdrživo stanje gdje više nije mogao podmirivati svoje obaveze, a kamoli obezbijediti javne usluge i pokretati investicije. Tako je postalo nemoguće finansirati potrebe dječjeg vrtića u selu Čšadras. Stvar je do tog nivoa bila besperspektivna jer su bilo koji ostvareni prihodi automatski odlazili na otplatu regionalnog duga. 2014. godine su seoski političari osnovali ekološku i socijalnu zadrugu kako bi obezbijedili finansijsku podršku javnim institucijama usred krize. Zadruga je sama osnovala lokalnu javnu kompaniju *Kommunale Wind GmbH & Co. KG* s vlasničkim udjelom od 50%. Kompanija upravlja energetsom turbinom koju pokreće vjetar snage 2.3 MW, ali i solarnim elektranama u okolini i sistemom na grijanje pomoću biomase. Profit od elektrane na vjetar je ulagan u pokretanje solarnih elektrana i u socijalno-društvene projekte u selu. Cilj je otplatiti u potpunosti elektranu na vjetar, kako bi se sav profit mogao usmjeriti prema, na primjer, dječjem vrtiću koji će onda biti besplatan. Dugoročni i širi cilj je koristiti finansijska sredstva zadruge kako bi se omogućilo pokretanje ovakvih zelenih poslova i u drugim lokalnim samoupravama, posebno onima koje se nađu u finansijsko-ekonomskoj krizi.

Community Power²³ je prvo preduzeće u rukama zajednice koje obezbjeđuje proizvodnju i distribuciju

21 Više na: <https://daljine.rs/vrmdza-selo-sokobanja/>

22 Više na: https://sgdnord.rlp.de/fileadmin/sgdnord/Windenergie/Windenergie_und_Kommunen.pdf

23 Više na: <https://communitypower.ie/>

struje. Nakon što su na principu zajedničkih dobara upravljali prvo sa vjetroenergetskom farmom *Temple-derry Wind Farm*, razvili su se i danas sarađuju s drugim zajednicama koje pokreću svoja preduzeća za dobijanje energije iz obnovljivih izvora, a za svoje vlastite korisnike, pored vlasništva nad dvije vjetroturbine, obezbjeđuju struju iz sličnih inicijativa koje posjeduju male hidroelektrane i vjetroelektrane. Vlasnici energetske postrojenja su svi članovi lokalnih zajednica koji izraze želju za tim, a njima se obezbjeđuje pravedna cijena, transparentan prikaz stanja proizvedene i potrošene struje i stanja njihovog uloga. Korisnici smiju izaći iz priče kada god požele bez ikakve naplate troškova za takav postupak. Pored saradnje s drugim lokalnim zajednicama koje rade na energetskej tranziciji i održivosti kroz solidarne i participativne modele saradnje i upravljanja zajedničkim dobrima, a obnovljivi izvori energije to zasigurno jesu, rade u svojim lokalnim zajednicama s obrazovnim institucijama kako bi se ovakvi koncepti održivog razvoja i zelene ekonomije približili djeci. U saradnji s lokalnom podružnicom jedne od najvećih svjetskih ekoloških organizacija *Friends of the Earth* rade na instaliranju solarne energije za proizvodnju struje na lokalnim školama.

Otpad

Preduzeće Sharolta²⁴ se od 2015. godine bavi recikliranjem, ili tačnije, ponovnom upotrebom tekstila i odjevnih predmeta koje prenamjenjuju u nove korisne predmete za oblačenje, torbe i slično. Pri tome vrše uštedu energije i materijala za 50-85% u odnosu na takve nove predmete. Imaju široku lepezu saradnika i onih

koji ih podržavaju, pa tako odjeću skupljaju i kod partnera *Impact Hub Budapest, Hungarian Waste Alliance* ili *second hand* radnji s kojima sarađuju. Ukoliko nije drugačije naznačeno, njihovi proizvodi su 100% prošli kroz postupak upcycling-a, znači kroz metode recikliranja i ponovne upotrebe dobili su dodatnu pozitivnu vrijednost. Za svoj koristan rad dobili su nekoliko velikih nagrada i priznanja od kojih možemo izdvojiti *Smartandsocial* takmičenje startapova krajem 2016. godine. Pored očiglednog pozitivnog uticaja na životnu sredinu, resurse i klimatske promjene, ekipa iz preduzeća *Sharolta* je vrlo aktivna u dobrotvornim akcijama za socijalno ugrožene.

Metso:Outotec²⁵ je finski industrijski primjer sinergije zelene i cirkularne ekonomije koji kroz pametnu organizaciju poslovanja i pažljiv odnos prema resursima i energiji smanjuje svoj nesumnjivo negativni uticaj na životnu sredinu i prirodu. Radi se o kompaniji koja nudi funkcionalna rješenja, orijentisana prema korisniku i njegovim potrebama kako bi se tehnološki procesi, industrijska proizvodnja i korišćenje resursa približili konceptu održivog razvoja i to u vrlo zahtjevnim i intenzivnim granama kao što su proizvodnja cementa, rudarstvo, metalurgija i slične. Ako pomenemo samo neke od mogućnosti koje nude u svojim „saniranjima“ ili ublažavanju štete, kao što su procesuiranje rude gvožđa, materijala koji sadrže titan, obrada sulfatne kiseline, aluminijskih oksida ili raznih izduvnih gasova, tretiranje industrijskih otpadnih voda i slično, vidimo da se radi o procesima koji su trenutno među najzagađujućim i energetske najintenzivnijim granama globalne industrije s velikim uticajem na biodiverzitet, klimatske promjene i zdravlje ljudi. Nakon njihovog djelovanja i rješenja zelene ekonomije, otpadni talog ili šljaka iz proizvodnje aluminijske, papira i sličnih postrojenja pretvara se u sirovine koje se ponovo koriste u drugim industrijskim postupcima, poslovanju industrije bakra ili biorafinerija.

Radi se o rješenjima koja istovremeno nude energetske efikasnost i po-

24 Više na: <http://www.sharolta.com/about-us/>

25 Više na: <https://www.mogroup.com/>

većanje produktivnosti uz smanjenje ekoloških i ekonomskih rizika. Smanjuje se korišćenje energije i vode uz smanjenje otpada. Kroz istraživačke postupke i inovativne metode obrade, proizvodnje i upravljanja otpadom *Metso:Outotec* nudi rješenje u jednom od najzahtjevnijih područja prema zelenoj tranziciji, a za područje Balkana je posebno inspirativno i zanimljivo, s obzirom na to da obilujemo sa mnogo prljave industrije i energetskih postrojenja koja su već odavno izvan funkcije u, kako se lijepo kaže, osviještenom i razvijenom dijelu Evrope i svijeta. Zbog svojih rješenja i metoda rada i konačnog učinka, *Metso:Outotec* je 2018. godine uvršten na listu 10 najodgovornijih korporacija u svijetu.

Fabrika Feplo²⁶ koja radi od 2014. godine u Konjevićima kod Čačka jedinstveni je primjer zelene ekonomije ne samo u Srbiji već i šire u ovom dijelu Evrope. Radi se o inovativnom postrojenju gdje se proizvode ekološke vodootporne ploče od odbačenih tetrapaka koji se recikliraju i čine 90% sastava završnih ploča, a dodatno se koristi u malom postotku odbačena plastika. Radi se dakle o vodootpornom, izuzetno kvalitetnom ekološkom proizvodu koji se koristi umjesto poznatih OSB ploča u uobičajenim građevinskim radovima izrade krovova, postavljanja podova, zidova i drugim.

Posebno je za pohvalu što su mašine za proizvodnju ovakvih ekoloških ploča dizajnirali i kreirali vlastitim inženjerskim snagama i pameću, a njihove feplo ploče su prošle sve testove za ispunjavanje potreba i standarda građevinskog sektora. Radi se o važnom subjektu i za kvalitet života u lokalnoj zajednici, s obzirom na to da je u fabrici zaposleno 25 osoba.

Udruženje Naša kuća²⁷ iz Beograda pruža podršku osobama ometenim u razvoju, a kao inovativan oblik društvenog preduzetništva osmislili su ručnu proizvodnju papira od kutija cigareta. To je njihov kreativni odgovor na reciklažu otpada, pa vlastitim rukama stvaraju ukrasne papire za pakovanje, slikarska platna i dizajnerski papir koji koriste mnogi umjetnici. Samu tehniku i proces proizvodnje usvojili su od japanskih partnera *JICA* i *Ikoma*, a sami su konstruisali mašinu za sjeckanje koja im pomaže u oblikovanju papira. Sirovinu im u najvećoj mjeri dostavljaju sami građani, pušači koji na ovaj način razvijaju i samu svijest o zaštiti životne sredine i važnosti cirkularne ekonomije. Dio materijala dobijaju direktno iz fabrike *JTI* iz Sente, a u dostavu praznih kutija od cigareta sve više se uključuju i druge kompanije u Srbiji.

Zanimljivo je da za svoje finalne proizvode ne koriste nikakve aditive, dok za teksturu i boju ukrasnog papira koriste isključivo prirodne materijale. Isto tako, razvijaju nove metode proizvodnje celuloze iz konoplje, izuzetno ekološkog materijala koji čuva šume i popravlja kvalitet zemljišta i vazduha. U okviru svog društvenog preduzeća imaju i hidroponsku proizvodnju mikrobilja i začinskog bilja u stakleniku.

Ovo su samo neki od primjera dobre prakse zelene ekonomije iz svijeta i regije. Ono što je važno istaći, bez obzira na to što smo ih podijelili u četiri najčešće navođena područja kao ključna za uspjeh zelene ekonomije, oni su vrlo često izrazito povezani, preklapaju se, i mnoge od ovih priča u sebi skupljaju dva ili čak i više područja. To je dobar znak i govori nam da ako se čak i krene u zelenu ekonomiju iz jednog područja, ono koje nam je najbliže i najviše nas zanima, vrlo često se na prvobitnu temu ili područje počinju lijepiti i druga, koja su dio zelene ekonomije, kod onih priča o kojima se razmišlja holistički. Tako, na primjer, *Baš-Bašča* ima svoje temelje u poštovanju prema prirodi i ekološkoj proizvodnji hrane, ali su se otvorili svima da ispričaju svoju priču i razvijaju edukativni turizam. Neke priče koje smo istakli idu i korak dalje, prema socijalnoj, pa i političkoj dimenziji zelene ekonomije, pa se kroz eko-hranu brenda *Domestica* radi na osnaživanju žena, a ekipa iz organizacije *Nešto više*, pored svog guranja naprijed priče sa regenerativnom poljoprivredom, permakulturom i svim praktičnim rješenjima koje vežemo uz ove dvije ideje, kontinuirano i predano radi na prilagođavanju svog prostora osobama sa invaliditetom. Zelenoj ekonomiji su potrebni iskoraci u svim područjima, promjene koje će učiniti vidljivim i snažnim one koji su trenutno u marginalizovanom i podređenom položaju. Zelena ekonomija je inkluzivna.

Područja zelene ekonomije koja su najvažnija ili najzanimljivija našim ispitanicima dobila su svoj nastavak ili slijed i u stavovima prema *Evropskom zelenom planu* koga smo se u Studiji već dotakli.

26 Više na: <https://www.feplo.rs/>

27 Više na: <http://nashakuca.blogspot.com/>

6. PREGLED STANJA RAZVOJA ZELENE EKONOMIJE PO ZEMLJAMA REGIONA

„Zelenu ekonomiju će pokrenuti potpuno drugačiji ciljevi od današnjih. Ono što me ohrabruje je to što već možemo vidjeti nagoveštaje toga: one poslove vođene društvenom svrhom; pokušaje udaljavanja mjera nacionalnog uspjeha od BDP-a ka kvalitetu i raspodjeli privrednih aktivnosti; i sve veći broj izvanrednih projekata na nivou zajednice vođenih nadom u društveno pravednu, održivu budućnost.“

Ketrin Trebek, Oxfam²⁸

BOSNA I HERCEGOVINA

Čim se pogledaju osnovni statistički podaci o BiH može se vrlo brzo uvidjeti zašto su ispitanici iz ove države u značajnom broju, većem od ostalih ispitanika, smatrali da će se iz *Evropskog zelenog plana* u njihovoj državi najteže ostvariti ciljevi iz područja o životnoj sredini bez otrova, životnoj sredini s nultim zagađenjem. Dozvoljene granice PM10 čestica u vazduhu opasnih za ljudsko zdravlje posebno usljed dugotrajne izloženosti, a koje su najčešće posljedica emisije zbog loženja na čvrsta goriva, izduvnih gasova automobila i industrije, prekoračene su u mnogim mjestima i gradovima u BiH i prema nivou koji postavlja Svjetska zdravstvena organizacija (WHO) i koji je određen prema Standardu kvaliteta vazduha za EU. Posljedica je smrtnost 223,6 osobe na 100.000 stanovnika, što je jedna od najvećih smrtnosti od zagađenog vazduha u svijetu. S obzirom na to da energetska industrija učestvuje u ukupnoj emisiji gasova sa efektom staklene bašte sa između 61% i 70% u zavisnosti od godine i situacije sa energentima, jasno je u kojem sektoru treba tražiti rješenje za ovaj problem. Posebno jer su emisije CO₂ po jedinici BDP-a četiri puta veće u odnosu na prosjek EU, što nam samo govori koliko je cjelokupna ekonomija zavisna od neodrživih poslovnih aktivnosti.

Zagađenje vazduha, pored zagađenja zemljišta i voda, jedan je od najvećih doprinosa ne samo direktnoj štetnosti po ljudsko zdravlje nego i zagađenju životne sredine. Znamo kako bez očuvane baze, bez očuvanih i snažnih ekosistema i prirodnih resursa zelena ekonomija teško može uhvatiti plodno tlo za svoj razvoj. To je jedan od apsurdna, ne samo za BiH nego i mnoge druge države u regiji - situacija istovremenog zagađenja i bogatog biodiverziteta i ekosistema kakvi se više rijetko mogu naći u Evropi. Imamo jednu od najvećih smrtnosti od zagađenja vazduha u svijetu i istovremeno podatak kako je, prema Svjetskom ekonomskom forumu, BiH na 20. mjestu (od ukupno 140 država) po prirodnim ljepotama.

Glavno je pitanje kada će se shvatiti da upravo tako očuvani ekosistemi predstavljaju temelj za razvoj društva u 21. vijeku, uključujući i zelenu ekonomiju, što je prepoznato i u studiji *Lokalna zelena ekonomija i perspektive zelenih poslova* (Stuparu, 2017). Međutim, nije prepoznato u stvarnosti i u praksi, premda se ne može reći kako institucionalni okvir za zaštitu životne sredine i zelenu ekonomiju ne postoji. Na primjer, prema *Trećem izvještaju o stanju životne sredine, Environmental Performance Review (EPR) of Bosnia and Herzegovina* (UNECE, 2017), na papiru su Strateške procjene uticaja na životnu sredinu uključene u sistem od 2003. godine, ali se do danas vrlo rijetko koriste jer ne postoji zakonska obaveza. Sa druge strane, procjene uticaja na životnu sredinu se sprovode ali mnoge nevladine organizacije ističu kako je sam proces površan i sveden na ispunjavanje forme bez pravog, pravovremenog i zaista uključujućeg učešća javnosti (EBRD, 2017). Nadalje se u *Trećem izvještaju* tvrdi kako nema pravog sastava monitoringa stanja biodiverziteta i zaštićenih područja. Premda je razrađen predlog za 122 potencijalne lokacije za *Natura 2000* područja, u šta bi bilo uključeno gotovo 20% teritorije BiH (Milanović i Golob, 2015), danas i dalje u stvarnosti i operativno je

28 "A green economy will be driven by entirely different goals to that of today's economy. What I find heartening is that already we can see hints of that: those businesses driven by a social purpose; moves to shift measures of national success away from GDP towards quality and distribution of economic activity; and the growing number of extraordinary community level projects driven by the hope of a socially just, sustainable future.", Katherine Trebeck, Oxfam

svoga 2,7% područja zemlje u sklopu zaštićenih područja.

U *Trećem izvještaju* su istaknute i tri prepreke za razvoj održivog ekonomskog rasta, a kojima trenutno ne pristupaju na zadovoljavajući način predstavnici javnih vlasti i donosioci odluka: nedovoljna koordiniranost, usklađenost i prevelika fragmentacija odgovornosti i stručnih kapaciteta sa jedne strane, a sa druge ne samo nedostatak finansijskih sredstava za ovo područje nego i neadekvatno korišćenje u svrhu zaštite životne sredine i razvoja zelenih aktivnosti.

Zelena ekonomija se takođe spominje u mnogim strateškim dokumentima i planovima. Tako se u *Strategiji prilagođavanja na klimatske promjene i niskoemisioni razvoj* (2013) ističe kao vizija: „Do 2025. godine, Bosna i Hercegovina će postati održiva i napredna zelena ekonomija“. Inače, vrlo blisko bitnim koracima koje je potrebno preduzeti da se razvije zelena ekonomija koje su istakli ispitanici u GEAR projektu, ovdje su kao prioritetna područja djelovanja *Strategije prilagođavanja na klimatske promjene* još istaknute: potreba generisanja i širenje znanja i informacija zasnovanih na činjenicama, funkcionalni institucionalni i regulatorni okviri, što znači i ugrađivanje pristupa prilagođavanja na klimatske promjene u glavne tokove odlučivanja, a ostvarivanje ciljeva i rezultati se jasno predstavljaju javnosti i na kraju dovoljna finansijska ulaganja u cjelokupni proces.

Zelena ekonomija se spominje i u *Strategiji za Bosnu i Hercegovinu* (2017) Evropske banke za obnovu i razvoj, premda ograničeno na područje energije i energetske efikasnosti, koje se smatraju glavnim područjima u pomaganju opštinama za zelenu tranziciju. S druge strane, u ranije pomenutoj studiji o lokalnoj zelenoj ekonomiji i perspektivama zelenih poslova (Stuparu, 2017), kao najoptimalnija područja za razvoj zelene ekonomije označena su ista područja kao i u Studiji ovdje: proizvodnja hrane, obnovljivi izvori energije i energetska efikasnost, turizam i recikliranje otpada, pri čemu je predstavljeno 27 primjera dobre prakse. Međutim, kao optimalna za stvaranje novih poslova označena su područja proizvodnje hrane, odnosno poljoprivrednog sektora i područje održivog turizma. Jasno, ova Studija je pisana prije uticaja COVID-a 19 koji je najviše pogodio turizam. Ovdje su kao najveće prepreke za razvoj zelene ekonomije istaknute bolja informisanost i edukacija „koje bi osigurale da njeno stanovništvo dobije konkretne podatke o područjima koja imaju potencijal za ostvarivanje prihoda, samozapošljavanje i razvoj preduzeća u zelenom sektoru“ (isto, 2017: 41).

Strateški okvir BiH za period 2016 –2018. (2016) donesen je na nivou Vijeća ministara pa se zelene industrije spominju u kontekstu boljeg upravljanja otpadom. Takođe se skreće pažnja na nužnost osnaživanja institucionalnog okruženja i potrebu određivanja prioriteta djelovanja i politika podsticaja u područjima poljoprivrede, energije i ekologije. Naglašava se i problem nedovoljne edukacije o prirodnim bogatstvima, njihovoj važnosti i racionalnom korišćenju i potrebi očuvanja čiste životne sredine.

Na više mjesta se spominje potreba edukacije stanovništva i tačnog i pravovremenog informisanja o bitnim temama iz područja zelene ekonomije. Jedan od takvih pozitivnih primjera je izrada *Dobrovoljnog izvještaja Bosne i Hercegovine o provođenju Agende 2030. i ciljeva održivog razvoja* koji je inicirao Razvojni program Ujedinjenih nacija, kancelarija u BiH. Kako bi uključili u proces dobijanja stavova o 17 ciljeva održivog razvoja i viziji održive budućnosti zemlje najširi krug zainteresovanih činilaca, kreirana je inicijativa *Zamisli 2030* sa pripadajućom web stranicom www.zamisli2030.ba i stranicom na društvenim mrežama. Poseban fokus je bio na mladim i lokalnim zajednicama, a ukupno je u cijeloj kampanji *Zamisli* učestvovalo aktivno čak 3.000 osoba koje su dale svoje mišljenje i doprinos. Inače, prema indeksu ostvarivosti ciljeva održivog razvoja, Bosna i Hercegovina zauzima 71. mjesto²⁹ (67,3 bodova od 100). Najslabiji rezultat je postignut za ciljeve *SDG14 Vodeni svijet* i *SDG9 Infrastruktura*, a onda slijede *SDG8 Rast* i *SDG5 Rodna ravnopravnost*.

Dvije prepreke za postizanje održivog razvoja, pa i zelene ekonomije koje smo mi dobili u našoj Studiji ovdje su takođe prepoznate. Prva je neodgovoran i neozbiljan odnos prema strateškim dokumentima i planovima koji se ne sprovode i ne nadgledaju, pri čemu se uglavnom radi o procesima bez uključivanja javnosti i zainteresovanih strana, organizacija civilnog društva i građana, pa je vrlo slab nivo koordinacije. Slično se i u *Trećem izvještaju o stanju životne sredine* ističe kako „politike za iskorištavanje potencijala zelene ekonomije u BiH suštinski nedostaju“ (UNECE, 2018: 66). Druga prepreka je nedovoljna edukovanost

29 Izvor: <http://zamisli2030.ba/wp-content/uploads/2019/07/VNR-BiH-LOC-Final.pdf>

stanovništva o važnosti čiste i nezaagađene životne sredine, očuvanja ekosistema i racionalnom korišćenju prirodnih resursa (UNDP, 2019). Time se ponovo vraćamo na početak ovog dijela Studije i vjerovatno najvećeg razvojnog čvora BiH, a to je da se opredijeli za svoj odnos prema prirodnim resursima čije bogatstvo je neupitno. U *Strategiji i akcionom planu za zaštitu biološke raznolikosti Bosne i Hercegovine 2015–2020*. ističe se: „Budućnost i prosperitet Bosne i Hercegovine usko su vezani uz održivo korištenje i čuvanje njenih sveukupnih prirodnih bogatstava“ (2016:10). Zelena ekonomija može biti vrlo koristan i dobar alat za takvu budućnost i prosperitet zemlje. Ponekad se ističe da je BiH nedovoljno bogata za zelenu ekonomiju i da ne može promijeniti svoj trenutni smjer razvoja koji je izrazito zavisian od emisije gasova sa efektom staklene bašte u privrednom rastu. Smatra se kako će orijentisanje na zelenu ekonomiju osiromašiti građane i staviti ih u još nepovoljniji ekonomski i socijalni položaj. Ali u studiji *Upravljanje energetske sektorom i siromaštvo u Bosni i Hercegovini* (CPU, 2011) ističe se kako upravo „uzimajući u obzir glavne ekonomske pokazatelje za Bosnu i Hercegovinu, uključujući nivo nezaposlenosti, kvalitet stambenog fonda i infrastrukture, stanje životne sredine posebno u većim urbanim centrima, postojeći nivo energetske efikasnosti u industriji, javnim zgradama i domaćinstvima, uticaj rastućih cijena električne energije i energenata na socijalno ugrožene populacije, zatim stanje u zdravstvu, penzionom sistemu, obrazovanju i sl., dolazimo do zaključka da je politika usmjerena prema zelenoj ekonomiji u kontekstu smanjenja siromaštva i održivog razvoja važnija za BiH nego za prosječnu zemlju Evropske unije“ (CPU, 2011: 10). U *Strategiji prilagođavanja na klimatske promjene i niskoemisionog razvoja za BiH* (2013) smatra se kako će upravo „tranzicija u ‘zelenu ekonomiju’ koristiti ranjivim i grupama u nepovoljnijem društvenom položaju, jer će biti socijalno inkluzivna i pozitivno doprinositi rodnoj ravnopravnosti“ (2013: 43).

SRBIJA

Prva stvar koja upada u oči kada se čitaju izvještaji ili studijske analize iz Srbije je izražavanje žaljenja autora zbog, kako se ističe, hiperprodukcije strategija, akcionih planova i sličnih službenih dokumenata s jedne strane i njihovog nesprovođenja, s druge strane. Razlozi za to se nalaze u njihovoj nepovezanosti i nekoordinisanosti onih koji ih pišu i koji bi trebalo da ih sprovede. To se sve reflektuje i na područje zelene ekonomije i preduzetništva koje postaje sve prisutnija tema u Srbiji.

Ti problemi se najviše ogledaju u nesrazmjeru između napisanog u službenim dokumentima i prakse, odnosno primjene najavljenog, pri čemu su te dvije tačke na razvojnoj putanji vrlo nepovezane i neusklađene. Tako je, na primjer, u *Nacionalnom akcionom planu za obnovljive izvore energije* (NREAP) iz 2013. godine određen okvir razvoja zelene energije pa je istaknut cilj od 27% udjela u konačnoj potrošnji do 2020. godine. Na primjer, UNEP je iste te godine inicirao izradu studije o zelenoj ekonomiji u Srbiji *Green Economy Scoping Study* (2013) koja je bila fokusirana i na područje energije te je uključila čitav niz ciljeva i kontrolnih tački na liniji razvoja zelene ekonomije. Danas smo u situaciji da organizacije civilnog društva uočavaju kako nije moguće doći do pouzdanih i tačnih podataka o emisiji gasova sa efektom staklene bašte i udjelu koje različite vrste gasova imaju u ukupnim emisijama. Izražava se i žaljenje što kreiranje Ministarstva zaštite životne sredine 2017. godine i jednu godinu prije uspostavljanje Zelenog fonda koje je trebalo da obezbijedi finansijsku podršku tranziciji prema zelenoj ekonomiji i društvu, nije dalo rezultate kakvi su se očekivali od tako naprednog iskoraka, posebno za zemlje regije. Dodatno se čitav niz važnih i potrebnih strategija i zakona nije usvojio i nisu postali dio regulatorne prakse (Koalicija 27, 2019).

To je zaista šteta, jer je Srbija tipičan primjer zemlje u regionu izuzetno bogate prirodnim resursima i izuzetno zavisne od ekonomskih aktivnosti koje zapravo doprinose njihovom uništavanju i smanjenju kapaciteta i kvaliteta usluge ekosistema. Evropski parlament je 2018. godine upozorio na zagađenje vazduha u svom izvještaju, ali i primjedbe Evropske komisije potvrđuju zabrinutost zbog kvaliteta vazduha i stanja zemljišta i voda. Jedan od glavnih razloga je prilično sličan kao i u prethodnom slučaju analize stanja u BiH, a to je pretjerana zavisnost od uglja kao glavnog resursa u proizvodnji električne energije, odnosno zavisnost cjelokupnog ekonomskog razvoja i rasta BDP-a od najprljavijih tipova fosilnih goriva. Pri tome se stvara otpad i 70% ukupnog otpada nastaje kao posljedica proizvodnje energije na takav način. Srbija je najveći izvor sumpornog oksida u Evropi. Problem sa energijom, odnosno sa nedostatkom energetske efikasnosti

ogleda se i u sektoru građevine, jer je 90% zgrada energetski neefikasno (Antonov et al., 2017).

To stvara ne samo direktne zdravstvene probleme za ljude i druga živa bića lokalnih ekosistema, nego se reflektuje i na poljoprivredu, šumarstvo, građevinarstvo, zaštićene prirodne predjele. Sistem zaštićenih područja u prirodi obuhvata oko 6% teritorije, a Nacionalna ekološka mreža koja pokriva potencijalno buduća *Natura 2000* područja je popisana, ali kao i mnogim drugim područjima, implementacija je zastala. Gotovo nevjerojatno zvuči podatak kako je Ministarstvo zaštite životne sredine tokom 2018. godine za preko 20 projekata eksploatacije riječnog nanosa, kamena i šljunka donijelo rješenja o oslobađanju od izrade procjena uticaja na životnu sredinu, a da su istovremeno dodijeljene lokacije na čak 350 mjesta za izgradnju mini-hidroelektrana u područjima gdje će njihova izgradnja imati negativan uticaj na životnu sredinu. Koliki je nivo nedostatka kapaciteta, jasne i doguročne strategije razvoja zaštite životne sredine govori i podatak kako je Ministarstvo potrošilo nešto malo više od polovine odobrenih sredstava za svoj rad (Koalicija 27, 2019). Organizacije civilnog društva smatraju kako je ovo i više nego dovoljno primjera da životna sredina i njena zaštita kao i klimatske promjene nisu prioriteti među donosiocima odluka i predstavnicima vlasti u Srbiji. Problem je što se Srbija navodi kao zemlja poprilično ranjiva na uticaj klimatskih promjena, posebno u poljoprivredi, upravljanju vodama i šumarstvu i to bez postojanja strategije ili akcionog plana za mjere izbjegavanja ili adaptacije (UNECE, 2015).

Kako je ranije navedeno, zahvaljujući međunarodnim organizacijama i uz podršku stručnjaka i lokalnih organizacija civilnog društva, zelena ekonomija nije novost u javnom prostoru i službenim dokumentima u Srbiji. *Study on Achievements and Perspectives towards a Green Economy and Sustainable Growth in Serbia* (2012) je popisala 5 glavnih strateških smjernica za razvoj zelene ekonomije u Srbiji za koje je zanimljivo da gotovo sve organizacije civilnog društva i danas upozoravaju da su nedovoljne i sa nedostatkom kapaciteta:

1. Harmonizacija socio-ekonomskog razvoja s politikama EU o niskougljeničnom razvoju i resursnoj efikasnosti (ovdje su uključeni i sektori obrazovanja i inovacija, poreske reforme i zelene javne nabavke i ostalo);
2. Rad na društvenoj inkluziji i smanjenju siromaštva;
3. Osnaživanje sektora životne sredine (ovdje je uključeno osnaživanje svih sektora održivog razvoja, zaštite životne sredine i prirode, kao i jačanje kapaciteta stručnih službi);
4. Uspostavljanje održive i dugotrajne finansijske podrške;
5. Promovisanje saradnje među zemljama regiona.

UNEP-ova studija koju smo pomenuli *Green Economy Scoping* je stavila fokus razvoja zelene ekonomije na dva područja koja su prepoznata kao prioritet i u našem Upitniku - povećanje korišćenja obnovljivih izvora energije i energetske efikasnosti i povećanje udjela ekološke poljoprivrede i u površinama i na tržištu. Ekološka poljoprivreda se neuobičajeno potcjenjuje kao sektor važan za ukupni razvoj zelene ekonomije, a koliko je tu prostora za napredak dovoljno govori podatak kako je u Srbiji 0,44% od ukupne površine pod ekološkom proizvodnjom. Srbija ima sa svojim bogatstvom prirodnih resursa i očuvanim područjima potencijale i za povećanje ekološke proizvodnje hrane, ali u skladu sa tim i razvoj integrisanog ruralnog turizma kao korisnog alata za razvoj djelova zemlje sa zaštićenim prirodnim područjima koja sve više pate od depopulacije i nedostatka uslova za kvalitetan život.

Kao najvažniji korak u tom smjeru istaknuta je nužnost stvaranja preduslova za razvoj zelene ekonomije koji se tiču jasnih standarda, podsticajne regulative i kvalitetno usmjerenih investicija. U *Trećem izvještaju o stanju životne sredine u Srbiji* kao najvažnije za razvoj zelene ekonomije savjetuje se predstavnicima vlasti stvaranje javne institucije koja će koordinisati razvoj zelene ekonomije i integracija zelene ekonomije u sve postojeće odnosno nove strateške dokumente na svim nivoima (UNECE, 2015).

Ovo je sve prepoznato i u planovima podrške tranziciji na zelenu ekonomiju u godišnjim planovima EBRD-a koje je označeno kao jedno od tri prioritetna područja za investicije u Srbiji s obzirom na izrazito veliku potrošnju energije koja se dobija iz fosilnih goriva za rast BDP-a kao i ranjivost na klimatske promjene (EBRD, 2018). Glavni fokus je na energetske efikasnosti i obnovljivim izvorima energije, ali i na sektoru otpada u smislu tretmana otpadnih voda i recikliranja. Na sektor otpada se i do sada stavljao naglasak u projektima

zaštite životne sredine ili promovisanja zelene ekonomije. Tako je, na primjer, budžet ranije pomenutog Zelenog fonda gotovo u potpunosti otišao na podršku reciklažnoj industriji. Ranije smo pomenuli koliko opterećenje na ukupno stvaranje otpada dolazi od emisije prilikom potrošnje energije koja je zavisna od fosilnih goriva, a u proizvodnji struje iz uglja kao najprljavijoj vrsti fosilnih goriva. Slični problemi i izazovi postoje i u otpadu iz industrije, komunalnom otpadu i zagađenju koje završi u životnoj sredini. Svega 5-7% ukupnog otpada se reciklira i to je značajno manje nego u drugim evropskim državama (Antonov et al., 2017). Registrovano je preko 2.000 divljih odlagališta, preko 70% aktivnih deponija za odlaganje otpada nema dozvolu za rad kao ni urađenu studiju uticaja na životnu sredinu, a tek nešto manje od 10% stanovništva Srbije je priključeno na sistem pročišćavanja otpadnih voda (Koalicija 27, 2018).

Treba istaći da se u posljednje vrijeme u Srbiji češće govori o cirkularnoj odnosno kružnoj ekonomiji u paru sa zelenom ekonomijom ili čak i kao zamjena. U kontekstu pozicioniranja sektora i promovisanja, napravljeni su i određeni iskoraci. Grupa za kružnu i zelenu ekonomiju formirana je 2018. godine unutar Ministarstva zaštite životne sredine, a u Privrednoj komori Srbije formiran je Centar za cirkularnu ekonomiju. U *Mapi puta za cirkularnu ekonomiju u Srbiji* (2020) istaknuta su četiri prioritetna sektora za razvoj cirkularne ekonomije:

- proizvodna industrija,
- poljoprivreda i hrana u smislu viškova hrane i otpada od hrane,
- plastika i ambalaža,
- građevinarstvo.

Ovim je Srbija na dobrom tragu aktuelnog *Evropskog zelenog plana* i pripadajućeg *Akcionog plana za cirkularnu ekonomiju*, i kao i u ranijim dokumentima ističe se nužnost agilnijeg i sveobuhvatnijeg rada na regulatornom i institucionalnom okviru i pripremi terena za investicije i osiguranje finansijskih sredstava. Akademiju za cirkularnu ekonomiju koju je kreirala Privredna komora Srbije pohađaju predstavnici poslovnog svijeta kako bi naučili sve o ovom nužnom konceptu za razvoj u 21. vijeku pa su sprovedena dva ciklusa akademije do sada.

Kreiran je i Centar za čistiju proizvodnju, a kako je istaknuto u *Izveštaju o sprovedenoj ex ante analizi efekata za oblast cirkularne ekonomije*, definiše se „kao preventivna strategija zaštite životne sredine, koja se može primjenjivati na procese, proizvode i usluge, kako bi se spriječilo stvaranje otpada i emisije, samim tim smanjili rizici po ljudsko zdravlje i životnu sredinu, i istovremeno unaprijedila efikasnost korišćenja resursa“ (Vasiljević i Petrović, 2020: 60). Napravljene su i promotivno-edukativne publikacije *Zelene javne nabavke u Republici Srbiji* (Petrović i Randelović, 2019a) i *Vodič kroz kriterijume o zelenim javnim nabavkama* (Petrović i Randelović, 2019b) koje uvode ovu bitnu mjeru javnih politika za razvoj i podršku zelenoj ekonomiji. Zelene javne nabavke su izrazito razvijeni alat za pravednije, solidarnije i održivije društvo u mnogim državama i gradovima EU, a mogu biti i doprinos *Ciljevima održivog razvoja*, posebno Cilju 12 - Odgovorna potrošnja i proizvodnja (Potcilj 12.7 Promovisati prakse javnih nabavki koje su održive, u skladu sa nacionalnim politikama i prioritetima).

Dodatno je u martu 2021. godine izglasan u parlamentu Zakon o klimatskim promjenama (SG RS 26, 2021) u koji je integrisana Strategija niskougljeničnog razvoja, gdje bi zelena i cirkularna ekonomija trebalo da imaju značajnu ulogu.

Kreiran je portal za promociju EMAS znaka iz EU kojim se omogućava organizacijama da uspostave sistem zaštite sredine te je u skladu s tim djelimično definisan u Zakonu o zaštiti životne sredine u Srbiji. Eko znak Republike Srbije je poznat kao Prijatelj životne sredine kojim se podstiče „primjena cirkularne ekonomije jer je u fokusu eko znaka smanjenje negativnih uticaja na životnu sredinu, produžavanje vijeka trajanja proizvoda kroz odgovarajući eko-dizajn proizvoda, laku popravku i servis, vodeći računa i o smanjivanju ili eliminisanju određenih opasnih materija koje ulaze u sastav proizvoda“ (isto: 7). Na žalost samo 4 organizacije su do sada dobile Eko znak Republike Srbije za svoje proizvode koji ispunjavaju propisane kriterijume, a od toga je danas aktivno svega dvije. Imamo primjere i dobrih projekata u lokalnim sredinama koji su na tragu teme naše studije. Na primjer, prva „zeleni linija“ javnog gradskog prevoza uvedena u Beogradu

kroz rutu pet električnih autobusa ili implementacija energetske efikasne javne rasvjete i finansijske uštede u gradu Vrbasu. Takođe, vrijedi istaći kako se može primijetiti porast sredstava koje Ministarstvo zaštite životne sredine izdvaja za projekte organizacija civilnog društva.

Nažalost, to su još uvijek izuzeci a ne pravilo. Potrebno je posvetiti se zelenoj i cirkularnoj ekonomiji na ozbiljniji, dugoročniji i sveobuhvatniji način. Potrebno je izraditi jasan i konkretan Program za cirkularnu ekonomiju u Republici Srbiji (Vasiljević i Petrović, 2020). Posebnu pažnju treba posvetiti jačanju informisanja i edukacije građana i zainteresovanih činilaca, jer je nedovoljno razvijena ekološka svijest velika kočnica zelenoj ekonomiji u ovom trenutku. Ispitivanja javnog mnjenja pokazuju kako građani ne uočavaju uticaj industrijskog zagađenja na njihovo zdravlje niti na koji način takvo zagađenje šteti ekonomiji (Antonov et al., 2017). Ali, kako je istaknuto u *Mapi puta za cirkularnu ekonomiju u Srbiji* (2020) najvažnije je konačno sprovesti javnu raspravu i donijeti stratešku odluku je li cirkularna ekonomija povremena igračka koja brzo dosadi i baci se sa strane bez korišćenja, ili se radi o nacionalnom razvojnom prioritetu, o alatu za tranziciju prema boljem, humanijem i održivijem društvu.

CRNA GORA

Crna Gora ima svoje probleme i specifične rizike kojima je izložena, ali mora se odmah na početku istaći da je pregled stanja zelene ekonomije u ovoj zemlji znatno olakšan zbog *Nacionalne strategije održivog razvoja do 2030. godine* (2016). U ovom dokumentu napisanom prije 5 godina zelena ekonomija je dobila istaknuto mjesto kao jedan od strateških ciljeva s pripadajućim mjerama sprovođenja i aktivnostima koje je potrebno realizovati da se ciljevi ispune. Posebno veliki iskorak je pregled povezanosti i podrške prioritarnih područja Strategije u odnosu na Ciljeve održivog razvoja UN-a.

Najveći problem Crne Gore će zasigurno biti njen preovladavajući oblik ekonomskog razvoja zadnjih deset godina. Crna Gora se preobrazila u izrazito uslužnu ekonomiju gdje tercijarni sektor pokriva tri četvrtine BDP-a, a tome bez sumnje najviše doprinosi turizam. Turizam je 2019. godine ostvario ukupni doprinos BDP-u s velikih 23,7% pri čemu je Crna Gora na 30. mjestu³⁰ ljestvice zemalja u svijetu s obzirom na to koliko im ekonomski rast zavisi od turizma. I više je nego jasno koliko je to ranjiva i rizična pozicija danas usljed globalne pandemije i razornog uticaja COVID-a 19 na mnoge uslužne sektore, a značajno i na turizam. Sektor turizma je svojim rastom u Crnoj Gori najviše negativno uticao na prirodne resurse i životnu sredinu, ali i na sam prostor kroz eskaliranje građevinskog i nekretninskog kapitala. Prema *Trećem izvještaju o stanju životne sredine*, takav razvoj reflektuje i sve veću ranjivost na klimatske promjene, što se danas može pratiti kroz povećanje prosječne temperature, manjak dostupne vode, veći broj ekstremnih vremenskih uslova u obliku suša ili poplava (UNECE, 2015). Stoga je prošle godine donesen predlog *Zakona o zaštiti od negativnih uticaja klimatskih promjena* (2019) koji se na mnogim mjestima dotiče zagovaranja niskougljeničnog razvoja i niskougljenične ekonomije koja bi trebalo da ublaži zavisnost ekonomije od fosilnih goriva.

Ta zavisnost je izrazito visoka u ovom trenutku jer Crna Gora troši dva i po puta više energije po jedinici BDP-a od prosjeka zemalja EU (Popović, 2017). Vazduh je lošeg kvaliteta u velikim urbanim sredinama i industrijskim zonama, a glavnina emisije dolazi od svega dva izvora - Kombinata aluminijuma u Podgorici i termoelektrane na ugalj u Pljevljima koja se i smatra ekološkom crnom tačkom. Treba naglasiti kako zbog pada proizvodnje fabrika aluminijuma ima kontinuirano smanjenje potrošnje energije. Postoje veliki prostori za poboljšanja i u upravljanju otpadnim vodama jer je svega 44% urbanog stanovništva, odnosno 28% ukupnog spojeno na zadovoljavajući komunalno-sanitarni sistem (UNECE, 2015).

Ono što Crnu Goru zasigurno spasava je ogromno bogatstvo u prirodnim resursima i biokapacitetu pri čemu su najvažnije šume koje pokrivaju čak oko 60% teritorije i time je Crna Gora u samom vrhu Evrope zajedno sa skandinavskim zemljama. Radi se o šumama visoke vrijednosti i ovim resursom se upravlja uglavnom na održivi način jer se akumulirana biomasa povećava. Možemo reći da gdje su šume tu je i voda, pa Crna Gora ima i značajne resurse u pitkoj vodi, odnosno vodna bioraznolikost je takođe prisutna. Nacionalna mreža zaštićenih područja pokriva 12% teritorije države. Prema *Nacionalnoj strategiji biodiverziteta sa*

30 Izvor: https://www.theglobaleconomy.com/Montenegro/international_tourism_revenue_to_GDP/

akcionim planom za period 2016–2020 godina (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2015) vrijednost biodiverziteta i usluga ekosistema u Crnoj Gori procijenjena je na 982 miliona eura u 2011. godini.

Šume i kopnene vode plus more predstavljaju veliku komparativnu prednost Crne Gore, ali i zaštitu zbog bogatstva ekosistema i snažnog biokapaciteta pa su to, kao što smo nekoliko puta isticali, dobri temelji za razvoj zelene ekonomije. U publikaciji *Održiva energija u Crnoj Gori* ističe se kako „sa oko 60% teritorije zemlje pod šumama, što rezultira visokim ponorima gasova sa efektom staklene bašte i velikim brojem sunčanih dana godišnje i visokim hidropotencijalom, kao osnovama za obnovljive izvore energije, uz kvalitetne odgo-varajuće politike energetske efikasnosti i povećan nivo društvene odgovornosti prema klimatskim promjenama, Crna Gora može da ima zelenu budućnost“ (Jablan, Daković i Marojević-Galić, 2014). Zelena budućnost je uvijek povezana sa zelenom ekonomijom i možemo reći kako je ovaj koncept već dugo prisutan u dokumentima koji se bave razvojem zemlje. U ranije spomenutoj *Strategiji biodiverziteta* (2015) ističe se potreba zagovaranja ekonomije biodiverziteta kao dijela zelene ekonomije.

UNDP je 2012. izradio studiju *Assessing the impact of green economy investments in Montenegro* s fokusom na potencijale zapošljavanja u sektorima energetske efikasnosti (saobraćaj i građevina) i turizmu pri čemu su procijenili da bi se do 2020. godine moglo stvoriti 20.000 novih radnih mjesta od čega velika većina u turizmu. Slijedio je dokument *Ecological State Montenegro +20* u kojem su izlistana tri glavna ekonomska sektora za ozelenjavanje ekonomije – poljoprivreda, energija i turizam. Iste godine je nastao i dokument *Ozelenjavanje crnogorske ekonomije - Analitički dokument o izazovima i mogućnostima za ozelenjavanje ekonomije* (2012) gdje se za stvaranje zelenih poslova pored ranije navedena tri sektora spominjao i sektor otpada, recikliranja i ekološkog dizajna. Ova nastojanja nastavio je izvještaj *Resursna efikasnost i održivi razvoj po mjeri čovjeka* (Popović i dr., 2014) napravljen takođe pod inicijativom UNDP-a, gdje se detaljno objasnila uloga cirkularne ekonomije na mapi puta prema zelenoj i izlistale nužne aktivnosti koje iz današnje perspektive izgledaju kao mapa puta za *Nacionalnu strategiju održivog razvoja* koja je došla dvije godine kasnije.

Nešto novijeg datuma je istraživanje *Razvoj povoljnijeg ambijenta za zelene poslove i preduzeća* (2017) koje su sproveli Unija poslodavaca Crne Gore (UPCG) i Međunarodna organizacija rada (MOR) s ciljem istraživanja područja za zapošljavanje na zelenim radnim mjestima u tri opštine na sjeveru zemlje - Berane, Bijelo Polje i Mojkovac. Ovo je lokacijski izuzetno bitno jer Crna Gora ima izrazito nejednak regionalni razvoj, a sjever zemlje je ekonomski najslabije razvijen dio. Istovremeno je to teritorijalno najveći prostor i zauzima preko polovine teritorije države, ali i s najraširenijim problemom siromaštva, najviše izložen depopulacionim procesima gdje živi svega 28% od ukupnog stanovništva. Sjeverni dio zemlje je zanimljiv jer se tu nalaze najveći prirodni resursi Crne Gore. Sektori za koje se ustanovilo analizom da su perspektivni za razvoj zelenih poslova i ekonomije su proizvodnja organske hrane, održivo upravljanje šumama, turizam koji je ujedno i alat za očuvanje prirodnih resursa ako je održiv, razvoj ruralne ekonomije i podizanje kvaliteta života i posebno prerađivačka industrija. Preduzeća koja su učestvovala u istraživanju su u velikoj mjeri prepoznala potrebu očuvanja resursa i energetske ušteda pa su pokazivala interes za znanjima i jačanjem kapaciteta za zelenu ekonomiju, ali su isticala i nedovoljno primjera dobre prakse, kvalitetnih stručnjaka i podsticaja od strane donosilaca odluka i predstavnika vlasti (Kujundžić, Đukanović i Jablan, 2017).

Već pomenuta *Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030. godine* kao jednu od prioritarnih tema ima pod oznakom 4.4 Uvođenje zelene ekonomije, koja ima svojih sedam podtema:

- 4.4.1. Ublažavanje klimatskih promjena;
- 4.4.2. Put ka resursnoj efikasnosti;
- 4.4.3. Upravljanje otpadom primjenom pristupa u okviru cirkularne ekonomije;
- 4.4.4. Održivo upravljanje resursima obalnog područja i podsticaj plavoj ekonomiji;
- 4.4.5. Održiva potrošnja i proizvodnja;
- 4.4.6. Društvena odgovornost;
- 4.4.7. Rast konkurentnosti crnogorske privrede.

Možemo reći da se u ovih sedam podtema nalazi suština zelene ekonomije u Crnoj Gori i da je ovo prostor

od kuda treba pratiti razvoj zelene ekonomije i ispunjavanje ciljeva.

Prva podtema odnosi se na cilj smanjenja emisija do 2030. godine za 30% u odnosu na 1990. godinu.

Resursna efikasnost usmjerena je na tri strateška cilja koji se odnose na: efikasnost u glavnim ekonomskim sektorima kao što su energetika, građevinarstvo, poljoprivreda, saobraćaj, uslužni sektor odnosno turizam; bolje upravljanje otpadom; očuvanje i valorizovanje resursa mora.

Malo zbunjuje što je otpad spušten i u podtemu niže pa se ponovo spominje upravljanje otpadom u okviru cirkularne ekonomije. Cirkularna ekonomija se smatra komplementarnom zelenoj ekonomiji i da se njom može doprinijeti ostvarivanju potcilja Održive proizvodnje i potrošnje kojom će se nadalje osigurati očuvanje resursa i jačanje kvaliteta ekosistema. Ističe se kako su ovakvim pozicioniranjem u *Strategiji* koncepti resursne efikasnosti i cirkularne ekonomije definisani kao „ključni strateški pravac na putu prema ostvarenju održivog rasta i razvoja Crne Gore do 2030“ (NSOR, 2016: 148).

Kao otpad su slično i resursi obalnog područja i more dobili svoju podtemu, ali su oni upareni s plavom ekonomijom.

Peta podtema je izuzetno bitna i ona se provlači kroz gotovo sve sektore ili područja, a odnosi se na održivu potrošnju i proizvodnju. Realno, ukoliko se ne smanji neodgovorna proizvodnja i neodrživa potrošnja u cijelom svijetu, ne samo u Crnoj Gori, nema nikakve šanse za održivi razvoj.

Posljednje dvije teme su novina u pristupu zelenoj ekonomiji u regiji s obzirom na način kako su predstavljene i razrađene. Društvena odgovornost poziva poslovni sektor i proizvodno-uslužne organizacije na preuzimanje uloge čuvara resursa i dijela lokalne zajednice ili društva, a ne subjekata koji iskorišćavaju prirodne resurse po svaku cijenu, izbjegavaju ličnu odgovornost za štetu po svaku cijenu i prebacuju troškove na lokalnu zajednicu i društvo po svaku cijenu.

Još je zanimljivija posljednja podtema koja se odnosi na rast konkurentnosti crnogorske ekonomije s obzirom na to da je stavljena kao dio strateškog prioriteta zelene ekonomije. Ovdje je posebno važno pratiti indikatore uspjeha ove podteme jer je ovo rijetki slučaj u regiji da se razvoj „glavne“ ekonomije direktno veže za zelenu ekonomiju. U kasnijem dijelu *Strategije* gdje su razrađene aktivnosti i povezanost s COR-ovima, ova podtema je dobila i prošireni naziv „Povećati nivo konkurentnosti crnogorske ekonomije za održivi razvoj i zelena radna mjesta“ (NSOR, 2016: 327).

O zelenoj ekonomiji se razmišlja slijedeći UNEP-ovu definiciju kao o ekonomiji koja je niskougljenična, resursno efikasna i socijalno inkluzivna. Kao sektori koji imaju najviše potencijala za stvaranje zelenih poslova kontinuirano se navode manje-više isti, u zavisnosti od konteksta i od toga na šta se želi staviti naglasak. U dokumentu *Pravci razvoja Crne Gore 2013–2016* (2013) spomenuta su četiri prioriteta za razvoj zelene ekonomije: turizam, energetika, poljoprivreda i ruralni razvoj i industrija.

U NSOR-u su istaknuti energetika, poljoprivreda, otpad i turizam. Sektora energetike smo se već dotakli i tu se potencijali vide u povećanju udjela obnovljivih izvora energije, u šta je uključeno i održivo upravljanje šumama u energetske smislu i korišćenje energetske efikasnosti. Poljoprivreda je povezana i sa zaštitom životne sredine, zdravljem ljudi i regionalno ravnopravnijim razvojem s obzirom na potencijale za ekološku poljoprivredu u siromašnijim sjevernim krajevima zemlje. Proizvodnja zdrave hrane s obzirom na izrazito povoljne klimatske i prirodne uslove nevjerojatno je mala i zauzima ispod 1% od ukupne poljoprivredne površine. I EBRD je u svom *Nacrtu strategije za Crnu Goru* (2017) kao jedan od većih problema istakao „slabe veze između pretežno primorskog turizma i lokalnih agrobiznisa“ (2017: 15) u planinskim područjima na sjeveru zemlje, premda ovdje treba dodatno propitati da li lokalni agrobiznisi znače očuvanje malih proizvođača i porodičnih poljoprivrednih gazdinstava, a ne pretvaranje sjevera zemlje u monokulturu nazovi organske hrane kojom upravlja nekoliko velikih kompanija.

Naveli smo ranije u Studiji kako je Crna Gora specifična u odnosu na ostale države koje učestvuju u GEAR projektu jer je ovdje građevinski sektor izdvojen od najvećeg broja ispitanika kao područje ključno za uspjeh i primjenu zelene ekonomije. Nakon njega su uslijedili poljoprivreda, otpad, energija, turizam premda ne s velikom razlikom, ali vrijedi primijetiti da ni u jednoj drugoj zemlji sektor građevinarstva se ne pojavljuje na prva tri mjesta. Vjerujemo da razlog za to nije slučajna, a kao jedno od područja za razvoj zelene ekonomije

i poslova spominje se i NSOR. Sektor građevinarstva se obično svodi na zgradarstvo i potrošnju energije, odnosno nedostatak energetske efikasnosti u prostorima gdje boravimo, živimo, radimo i zabavljamo se. I to je razumljivo s obzirom na to da se u našoj regiji kontinuirano grade objekti koji zahtijevaju ogromnu potrošnju energije za zagrijavanje i hlađenje i da uprkos povećanju energetske efikasnosti uređaja koje koristimo, potrošnja električne energije takođe raste. Procjena je da čak 70% objekata za stanovanje u Crnoj Gori zahtijeva renoviranje radi povećanja energetske efikasnosti (Popović, 2014). UNDP je u Crnoj Gori 2012. godine sproveo projekat energetske izolacije objekata koji su bez potrebnih građevinskih dozvola i loše građeni, visokih troškova za energiju i u kojima žive osobe u riziku od siromaštva. Pilot-projekat je imao uspjehe i povrat uloženi sredstava je bio između 5 i 6 godina, ali ga je trebalo skalirati i učiniti masovnim programom renovacije s ozbiljnim energetskim i finansijskim uštedama, pa se u skladu sa praksom u našim područjima nije dalje razvijao. Prema proračunima UNDP-ja, ukoliko bi se 10.000 takvih domaćinstava učinilo energetski efikasnim, povećale bi se naplata poreza za 2,5%, stvorilo bi se 6.000 novih radnih mjesta uz povećanje BDP-a od 1,5% na godišnjem nivou.

Međutim, sektor građevinarstva nije samo energetska efikasnost i to su na svojoj koži osjetili posljednjih 10 godina stanovnici Crne Gore. On stvara pritisak na prirodne resurse i prilikom izgradnje zbog utroška određenih građevinskih materijala i prilikom napuštanja objekta i rušenja stvaranjem građevinskog otpada. Veliki građevinski i rast tržišta nekretnina u Crnoj Gori u mnogim područjima je narušio stanje u ekosistemu i opteretio biokapacitet do granica održivosti i narušio pejzažni i estetski kvalitet prostora. U Crnoj Gori građevinski sektor je uvjerljivo na vrhu kao sektor koji najviše učestvuje u domaćoj potrošnji materijala i generiše lošu efikasnost, a to se „ogleda u povećanju indikatora materijalne intenzivnosti za čak 43%, smanjenju resursne produktivnosti za 50%, kao i u povećanju DMC-a (domaće potrošnje materijala) po glavi stanovnika za 25,4“ (NSOR, 2016: 198). Značaj građevinskog sektora se potcjenjuje i ponekad nismo svjesni koliko je on povezan sa advokatskim sektorom i službama koje potvrđuju dozvole, finansijskim sektorom, sektorom zakupa, sektorom građevinskih materijala i opreme za stanovanje, upravljanjem otpadom i drugim.

Primjena zelene ekonomije kroz pametan dizajn objekata, korišćenje prirodnih i recikliranih materijala, korišćenje znanja iz tradicionalnog pristupa i upotreba novih metoda i tehnologija i energetska efikasnost bi značajan dio ovih problema ublažili i dugoročno pretvorili sektor građevinarstva u pogon za pravednije i održivije društvo. Ujedno bi takvo građevinarstvo djelovalo pozitivno na životnu sredinu i povećalo kvalitet života i usluge kao i vrijednost prostora u kojem se nalazi.

Jasno je da je u Crnoj Gori degradacija prostora graditeljskim sektorom uzrokovana rastom i zavisnošću od turističkog sektora. Ta dva sektora su nerazdvojna. A jasno je da turizam pored građevinskog utiče i na druge sektore kao što su energetika, proizvodnja hrane, upravljanje otpadom, očuvanje voda i životne sredine i druge. Ukoliko se ne ozeleni sektor turizma, teško će se ostvariti brojni ciljevi iz *Nacionalne strategije održivog razvoja*. Vrijedi istaći da je u Crnoj Gori kao jedno od najvažnijih tijela za zelenu ekonomiju Ministarstvo ekonomskog razvoja. I Evropska banka za obnovu i razvoj (2017) prepoznaje važnost ove međusobne povezanosti pa ističe jedan od tri svoja strateška prioriteta za finansiranje u Crnoj Gori - nastaviti podsticanje prelaska na zelenu ekonomiju, gdje su pored investicija u odlaganje industrijskog otpada, upravljanje vodenim resursima i ulaganjima u održivu energiju, istaknute i investicije u održivi turizam.

U Strategiji veliki iskorak je i korišćenje naprednih indikatora održivosti poput Ekološkog otiska koji je rađen za Crnu Goru u saradnji sa Svjetskom mrežom za otisak ili Potrošnja zemlje, ili onih koji prate stanje kvaliteta života, kao što su Indeks rodne ravnopravnosti ili Indeks društvenog progresa. Istakli smo ranije i pohvalno povezivanje prioriteta područja i podtema s COR-ovima UN-a, pa tako, na primjer, podtema 4.2.3 Podsticati istraživanje i razvoj u oblasti resursne efikasnosti i razvoj ljudskih resursa povezana je s Ciljevima održivog razvoja SDG 2 Svijet bez gladi, SDG 8 Dostojanstven rad i ekonomski rast, SDG 12 Održiva potrošnja i proizvodnja i SDG 17 Partnerstvom do cilja. Podtema 4.3.4 U upravljanju otpadom postepeno uvoditi pristupe u okviru cirkularne ekonomije (prelazak sa „sistema deponija“ na cirkularni model upravljanja otpadom) povezana je s Ciljevima SDG 12 Održiva potrošnja i proizvodnja te SDG 17 Partnerstvom do razvoja.

U *Trećem izvještaju o stanju životne sredine* (UNECE) koji je objavljen 2015. godine istaknute su dvije

preporuke za nadležne i donosiocice odluka: dati istaknuto mjesto zelenoj ekonomiji u nadolazećoj *Nacionalnoj strategiji za održivi razvoj* i da se tranzicija za zelenu ekonomiju integriše u druge relevantne strateške dokumente. Možemo reći kako Crna Gora danas ne stoji loše s ispunjavanjem tih preporuka. U *Industrijskoj politici Crne Gore 2019–2023* koju je izradilo Ministarstvo ekonomije (2019), kao dio Strateškog cilja 3. Podsticanje inovacija, transfer tehnologije i razvoj preduzetništva, kao Operativni cilj 3.4 navedena je potreba podsticanja razvoja zelene ekonomije. Tu se ističu kao podsticajna za nova radna mjesta ista područja koja spominjemo i u ovoj Studiji poput obnovljivih izvora energije, organske proizvodnje hrane, uvođenja međunarodnih ekoloških standarda, upravljanje otpadom i recikliranje, razvoj niskokarbonskog turizma i održivo upravljanje šumama i vodama (Ministarstvo ekonomije, 2019). Ista područja kao potencijali za ekonomski razvoj spominju se u *Strategiji pametne specijalizacije 2019–2024* (Ministarstvo nauke Crne Gore, 2019) uz zagovaranje podrške informaciono-komunikacionih tehnologija.

Stoga je ključno za uspjeh ciljeva prioritetnih područja iz *Nacionalne strategije održivog razvoja* unaprijediti sistem upravljanja za održivi razvoj, čemu je posvećeno i posebno poglavlje u Strategiji. Pri tome je najvažnije osigurati široku i dubinsku, ozbiljnu i dugoročnu posvećenost za četiri procesa:

1. Integracija – povezivanje zelene ekonomije s drugim bitnim sektorima i područjima;
2. Koherentnost – potreba koordiniranja i saradnja između svih bitnih činilaca;
3. Uključivanje – uspostavljanje mehanizma komunikacije i upravljanja koji podupire procese uključivanja svih bitnih činilaca u odlučivanje, kao što su poslovni sektor, organizacije civilnog društva i uopšte stanovništvo;
4. Implementacija – prekidanje jaza između napisanog i sprovedenog uz donošenje konkretnih indikatora i pokazatelja kojima će se olakšati izvještavanje i pratiti razvoj ispunjavanja ciljeva iz Strategije.

Možemo zaključiti kako će Crna Gora biti istinski zelena u ekonomiji i društvu upravo ako se bude insistiralo da se sve napisano u strateškim planovima implementira odnosno „jedino ukoliko se premoste najveće barijere, kao što su nedostatak odgovarajućih administrativnih, tehničkih i finansijskih kapaciteta za zeleni razvoj“ (Popović, 2017: 21).

REPUBLIKA SJEVERNA MAKEDONIJA

U Republici Sjevernoj Makedoniji zelena ekonomija se ne nalazi u strateškim dokumentima i planovima razvoja. Međutim, neke potencijale, ali i izazove možemo iščitavati iz analiza i dokumenata uglavnom stranih organizacija. Tako, na primjer, Studija *Resource Efficiency Gains and Green Growth Perspectives in Macedonia* (Petrovska, Tanevska and Gligorova, 2012) navodi područja s najvećim potencijalima za zeleni rast i poslove: građevina, šumarstvo, obnovljivi izvori energije, poljoprivreda, upravljanje otpadom i transport. Nemamo detaljniju ili precizniju analizu zašto ova područja, koje su njihove perspektive a koji izazovi. Mnogo sadržajnije je prikaz u analizi *FYR Macedonia Green Growth – Country Perspectives* koji je izradila Svjetska banka (2014). Tu imamo prikaz potencijala i potrebne aktivnosti za sljedeća područja: voda i poljoprivreda, energija, transport, makroekonomsko modeliranje i kreiranje početnog scenarija, urbano područje, infrastruktura, zagađenje vazduha i društvena participacija. Svako područje ima svoje ciljeve i prikazan je analitički okvir kroz koji prolaze i testira se šta je potrebno učiniti za poželjne ishode, i to sve kroz zeleni scenario i super zeleni scenario.

Nećemo otkriti toplu vodu ako kao jedan od prioriteta istaknemo energiju. Makedonija, kao i skoro sve države iz GEAR projekta koje analiziramo, kao sve zemlje Zapadnog Balkana, i dalje najveći dio energije dobija od elektrana na uglj i nakon toga od velikih hidroelektrana. Pri tome se radi o izrazito neefikasnim proizvodnim procesima i Makedonija takođe poput mnogih zemalja regije spada u zemlje s izrazito visokim energetske intenzitetom, to jest u Sjevernoj Makedoniji je za jedinicu BDP-a potrebno utrošiti pet puta više energije nego što je prosjek EU, odnosno 1,5 puta više nego je prosjek u zemljama Istočne Evrope i Centralne Azije (Svjetska banka, 2014).

U *Strategiji energetskeg razvoja za Republiku Sjevernu Makedoniju do 2040* (2019) ističe se kako je većina stanovništva, posebno u gradovima i oko industrijskih postrojenja izložena po zdravlje opasnim PM česticama i to u vrijednostima iznad dozvoljenih granica. Pored vrste energetskeg izvora sve veći razlog postaje i rast urbanog transporta automobilima koji su jako stari i imaju velike emisije. Drugi razlog je grijanje u domaćinstvima tokom zime na neefikasne peći koje sagorijevaju biomasu na niskim temperaturama i time stvaraju veliko zagađenje. Zagađenje vazduha, naročito gradskog, a ponajviše u glavnom gradu Skoplju, postaje sve veći problem u Makedoniji koja se s preko 1.350 smrtnih slučajeva nalazi na petom mjestu po broju smrti uzrokovanih zagađenjem vazduha.³¹ Pored zdravstvenih razloga, ovo stvara negativne posljedice i po ekonomiju s troškom od 253 miliona dolara godišnje, odnosno 3.2% BDP-a (Svjetska banka, 2014). Objekti su uglavnom slabo energetske izolovani i potrebno je utrošiti mnogo energije da se ugriju tokom hladnijih dana, plus koriste se peći na drva izrazito niskog kvaliteta i energetske efikasnosti, pri čemu od peći za grijanje koje se koriste između polovine i četiri petine ima efikasnost od svega 22%. Tako grijanje na drva umjesto efikasne i ugljenično neutralne opcije postaje izvor zagađenog i vazduha opasnog po zdravlje. Jasno, razlozi bujanja ovako neefikasnog tipa grijanja nalaze se u socijalnoj situaciji i ekonomskim prilikama. Drvo za grijanje je jeftiniji tip energije, slabog je kvaliteta, a cijena gradskog centralnog grijanja je veća. Tako se griju uglavnom siromašniji stanovnici. U Makedoniji se procjenjuje da čak dvije trećine stanovnika možemo svrstati u kategoriju onih koji su u riziku od energetske siromaštva (Eko-svest, 2013), a zemlja uopšteno ima problem sa ekonomskom nejednakošću i, mjereno Džini koeficijentom, pri vrhu je u Evropi (Svjetska banka, 2014).

Ovi razlozi su zasigurno doprinijeli da spomenuta *Strategija energetskeg razvoja* (2019) počiva na pet stubova, odnosno područja na koja se usmjerava:

- Sigurnost, solidarnost i povjerenje;
- Potpuno integrisano energetske tržište;
- Energetske efikasnost;
- Dekarbonizacija ekonomije;
- Istraživanje, inovacija i konkurentnost.

Strategija bi prema viziji trebalo da obezbijedi konkurentan energetske sistem i efikasnu energiju koja se odgovorno odnosi prema životnoj sredini kako bi podržali održivi ekonomski razvoj zemlje.

I dok problem energetske efikasnosti i energetskeg intenziteta možemo možda pripisati „lošem“ razvoju i planiranju u prošlosti, može se reći kako je šteta što nisu nastavljeni iskoraci u korišćenju obnovljivih izvora energije s obzirom na to da je Makedonija s vjetroelektranom Bogdanci među prvima u regiji krenula s instaliranjem novih generacija obnovljivih izvora energije, a danas je u situaciji da ne može zadovoljiti ni vlastite predviđene ciljeve udjela obnovljivih izvora energije u ukupnoj potrošnji.

Suprotno ovome, pozitivno je što u dva od tri cilja *Energetske razvojne strategije*, dva scenarija predviđaju prestanak korišćenja uglja kao energetskeg resursa nakon 2025. godine, a zeleni scenario je ekonomski najisplativiji. U *Strategiji za Republiku Sjevernu Makedoniju* (2019), EBRD je slično kao i u drugim zemljama regije stavila kao jedan od svojih strateških prioriteta podršku tranziciji zelene ekonomije, pri čemu glavni fokus stavlja na veće korišćenje obnovljivih izvora, povećanje energetske efikasnosti, ali i poboljšanje infrastrukture za zaštitu životne sredine (sektori vode, otpad, otpadne vode). Zasigurno je pridruživanje energiji sektora upravljanja otpadom doprinijela situacija da odlagališta otpada ne zadovoljavaju ni osnovne uslove za sigurno zbrinjavanje otpada, a regionalni centri za zbrinjavanje otpada nisu dovršeni (UNECE, 2019).

Poljoprivreda i dalje ima veliku ulogu u društvu i ekonomiji Sjeverne Makedonije. Proizvodnja hrane doprinosi ekonomiji s vrijednošću od 11,1%, a kad se tome doda i prerađivački sektor u proizvodnji hrane doprinos BDP-u je 16% (Svjetska banka, 2014). Izvoz prehrambenih proizvoda zauzima 15% ukupnog

31 Prema podacima Svjetske banke, sprovedeno je istraživanje koje je uključivalo 69 zemalja Istočne Evrope i Centralne Azije. Više na: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/949621468090285546/pdf/ACS81790ESW0wh0h0Country-0Assessment.pdf>

izvoza zemlje, a u sektoru poljoprivrede je zaposleno skoro 20% stanovništva. Vidimo po ovim podacima koliko veliki značaj ima sektor proizvodnje hrane u Makedoniji. Nažalost, on postaje sve rizičniji sektor zbog uticaja klimatskih promjena i depopulacije ruralnih prostora ili s druge strane, doprinosi mnogim dugoročnim problemima sa zagađenjem zemljišta i vodnim resursima. Kao i u energiji, ni ovdje nije postignut cilj za površine pod ekološkom poljoprivredom od svega 2%, jer se 2016. godine organska hrana proizvodila na 0,63% od ukupnih površina, da bi se kasnije nešto povećala, ali i dalje ostala ispod 1% (UNECE, 2019).

Upravo je poljoprivreda istaknuta kao jedan od sektora koji imaju najveći negativan uticaj na biološku raznolikost u *Strategiji i akcionom planu nacionalne bioraznolikosti 2018 – 2023* (2018). Ostali sektori su prenamjena prostora u prirodi, zagađenje i poremećaji uzrokovani djelovanjem čovjeka. Pored strategije i akcionog plana za biodiverzitet, izrađena je i *Nacionalna strategija zaštite prirode (2018 – 2027)* (2018), ali problem je neusaglašenost ova dva dokumenta što se tiče vremenskih okvira za postizanje istih ciljeva.

Tako se situacija iščekivanja, odnosno veće koordiniranosti i harmonizacije između najvažnijih državnih dokumenata može uočiti i kod očuvanja prirode i resursa kao i zaštićenih područja. Možemo reći kako Republika Sjeverna Makedonija ima ohrabrujuće nivoe površina pod zaštitom koje su 2017. godine zauzimala 8,93% teritorije s planovima širenja. Pozitivno je i uključivanje i pojašnjavanje usluga ekosistema (osiguravanje, regulisanje, podrška i kulturalne usluge) koje se često previđaju ili potcjenjuju, a bez kojih je teže osigurati kvalitet života za nas.

U izvještaju *SEIS Country Report Republic of Macedonia* (2018) koji se šalje Evropskoj agenciji za životnu sredinu ističe se kako će nakon sprovedenih svih aktivnosti mapiranja potencijalnih područja biodiverziteta koja će se uključiti u sistem zaštite i kad se pridruže područja pod Smaragdnom mrežom, Republika Sjeverna Makedonija imati oko 29% svoje teritorije pod zaštitom. Prema Strategiji i akcionom planu, do 2022. godine potrebno je identifikovati sve lokacije koje će ući u *Natura 2000* područja. No, u svojoj Strategiji i akcionom planu za biodiverzitet postavljen je cilj od 15% teritorije pod zaštitom, premda CBD Aichi ciljevi biodiverziteta zahtijevaju barem 17% do 2020. godine (UNECE, 2019). Slično, broj strateških procjena uticaja na životnu sredinu je u porastu, što je za pohvalu, ali analize su pokazale kako postoji veći broj nacionalnih dokumenata koji su na nivou ministarstva pripremani i poslije i službeno prihvaćeni, a da nisu prolazili proceduru strateških procjena uticaja na životnu sredinu, premda je trebalo, na primjer, *Nacionalni plan organske proizvodnje 2013 – 2020* ili *Strategija razvoja turizma 2009 – 2013* (UNECE, 2019).

Zasebni problem je uticaj sektora energije na prirodu i ekosistem. Pored poljoprivrede, na vodene resurse, posebno manje rijeke u višim predjelima, utiče izgradnja malih hidroelektrana koje ih mijenjaju i u fizičkom i u hemijskom smislu uticajem na tok i struju rijeke. Planira se izgradnja hidroelektrana i u zaštićenim područjima, što će njihovu ranjivost samo još više pojačati. Dalje, na vodene resurse značajan uticaj imaju industrija i rudarstvo koji imaju udio u upotrebi vode preko 90%, a ostatak ide na komunalne usluge (NBSAP, 2018).

Zelene javne nabavke se ne primjenjuju, što je posebno nezadovoljavajuće s obzirom da udio ugovora preko javnih nabavki iznosi skoro 30% u državnom budžetu i doprinose 10% BDP-u. Eko markice i etikete za proizvode dobijene kroz zelenu ekonomiju takođe su u zastoju nakon što su izrađene preporuke za kompanije kako doći do eko markice i EMAS znaka³².

Posebno je iznenađenje što se u pojedinim strateškim dokumentima spominju Ciljevi održivog razvoja (na primjer, *Nacionalna strategija i akcioni plan bioraznolikosti*), a kreiran je i institucionalni okvir za koordinaciju implementacije i monitoring ispunjavanja Ciljeva održivog razvoja i *Agende 2030*, ali samo tijelo za sprovođenje ili bilo koje aktivnosti nisu nikad sprovedene. Moguća je povezanost i s konstantnim odgađanjem nove Strategije održivog razvoja. Ne postoje strateški dokumenti ili integracija tema i dimenzija održivog razvoja u obrazovni sektor, već imamo zaista inspirativne primjere podučavanja o održivom razvoju pa i prakse u školama i na fakultetima, ali je to na njihovu ili gradsku inicijativu. Brojne teme koje pokriva održivi razvoj proučavaju se kroz Građansko obrazovanje u kasnijim razredima osnovnih škola.

32 EMAS (eng. *Eco-management and Audit Scheme*) je verificirani sustav upravljanja okolišem čiju je uspostavu i primjenu definirala Evropska komisija Uredbom (EZ) br. 121/2009

Više na: http://ec.europa.eu/environment/emas/index_en.htm

Republika Sjeverna Makedonija bi trebalo da u što skorijem periodu donese plan ispunjavanja Ciljeva održivog razvoja s posebnim fokusom na zelenu ekonomiju. Potrebna je i Strategija adaptacije na klimatske promjene s obzirom na to da se radi o prostoru i društvu ranjivom na nepogodnosti koje klimatske promjene donose, a već je vidljiv uticaj u poljoprivredi, upravljanju vodama i hidroenergiji. Posebno je to tema na koju je potrebno adekvatno reagovati jer smo naveli koliko je, na primjer, poljoprivreda bitna za nivo zaposlenosti ili hidroenergija za snabdijevanje strujom.

Sličan zaključak izveden je i iz preporuka organizacija civilnog društva kao najnužniji koraci koje je potrebno preduzeti (EBRD, 2018):

- Osnažiti kapacitete za zaštitu prirode i životne sredine (povećati svijest o *Natura 2000* područjima);
- Za zaštićena područja donijeti kriterijume za investicije na osnovu kojih će se analizirati koncesije i infrastrukturni projekti;
- Razvoj „zelenih gradova“ i energetske efikasnosti u njima;
- Razvoj zelene ekonomije posebno u području obnovljivih izvora energije poput sunca i vjetra.

ALBANIJA

U Albaniji ne postoje nacionalni dokumenti koji uređuju područje zelene ekonomije niti se zelena ekonomija igdje spominje kao strateški cilj ili opredjeljenje, a nalazimo na ovom nivou područja kojima se ona bavi. Imamo samo vrlo stari izvještaj iz 2012. godine *A New Path for the Sustainable Development: A Green Economy for Albania*, gdje se ističe kako se zelena ekonomija smatra temeljnim opredjeljenjem zemlje, ali je to do danas ostalo slabo vidljivo. Najavljivalo se i uspostavljanje Ekološkog fonda preko kojeg bi se finansirala tranzicija na zelenu ekonomiju regijama, gradovima ili privatnim preduzećima, ali niti on nije donesen do sada.

U skladu sa statusom države koja je u pregovorima oko pristupanja EU, Albanija je adaptirala i kreirala značajan dio svoje legislative koja se tiče zaštite životne sredine i održivog razvoja. Nacionalni odbor za Ciljeve održivog razvoja se brine za implementaciju svih 17 ciljeva, a u *Nacionalnoj strategiji za razvoj i integraciju II* (NSDI-II, 2016) kao jednom od najvažnijih dokumenata, svi ciljevi i aktivnosti koji se spominju su direktno povezani COR-ovima. Takođe se naglašava kako su svi COR-ovi komplementarni sa strateškim ciljevima Albanije. Biće potrebno dodatno poraditi na implementaciji i sprovođenju svih ciljeva jer je jedna kasnija analiza pokazala da je još uvijek ostalo nekih koji nisu integrisani u nacionalne i sektorske dokumente. Dodatno je ustanovljen nedostatak znanja o COR-ovima među zaposlenima u glavnim ministarstvima, agencijama i drugim tijelima na nacionalnom i lokalnom nivou, ali i među poslovnim sektorom, akademskom zajednicom i organizacijama civilnog društva. U NSDI-II su navedeni ciljevi zaštite životne sredine koji se tiču: čistog vazduha i smanjenja zagađenja, adaptiranja na klimatske promjene i zaštite ozonskog omotača, intenziviranje i jačanje zaštite životne sredine u šta je uključeno i stvaranje *Natura 2000* područja, osnaživanje upravljanja i zaštite šuma i pašnjaka i upravljanje vodnim resursima.

Što se energije tiče, Albanija stoji mnogo bolje nego ostale zemlje koje smo analizirali u Studiji. Njen energetske intenzitet, odnosno uložena jedinica energije za jedinicu rasta BDP-a je mnogo manji nego u svim drugim zemljama gdje se sprovodi GEAR projekat. Razlog je značajno korišćenje hidroenergije i zato energija učestvuje u emisiji gasova sa efektom staklene bašte sa „svega“ 39% do 51% u zavisnosti od godine i vremenskih uslova, premda treba istaći kako postoje godine i kada se struja uvozi. U *Nacionalnom akcionom planu za obnovljive izvore energije* iz 2015. godine cilj je bio osigurati pomoću obnovljivih izvora 38% energije u ukupnoj potrošnji, ali se u energiju vjetra i sunca tek nedavno počelo ozbiljnije ulagati. Takođe su se obavezali da smanje emisiju CO₂ za 11,5% do 2030. godine (UNECE, 2018). Ovakva situacija doprinosi i poboljšanju kvaliteta vazduha u posljednjih 10 godina s padom svih opasnih spojeva i gasova sa efektom staklene bašte. Jedino su problem nešto veći nivoi PM čestica, i to samo u Tirani, čemu je najveći uzrok veliki porast vožnje privatnim vozilima.

Albanija se nada i priključenju na Trans-Adriatic gasovod u okviru *Pipeline* projekta, ali i dalje ne možemo govoriti o energetsom miks. Napravljeni su ozbiljni koraci prema energetskej efikasnosti u sektoru, što je izuzetno važno s obzirom na to da se u mreži skoro četvrtina energije izgubi. Ova dva područja istaknuta su i u zadnjem izvještaju EBRD-a *County Report Albania 2020 –2025* (2020) gdje se kao jedan od strateških prioriteta navodi diversifikacija izvora energije i niskougljenična tranzicija (posebno uz pomoć energije sunca i vjetra, ali i plina) i jačanje energetske efikasnosti, kako bi energetska mreža bila povezanija, a gubici u prenosu i korišćenju energije manji.

Pored hidroenergije, i poljoprivreda ima još uvijek značajnu ulogu u društvu i ekonomiji Albanije. Poljoprivreda doprinosi BDP-u s 25%, a u sektoru je zaposleno čak 41% radne snage (UNECE, 2018). Albanija kao planinska zemlja ima razgranat sistem pašnjaka i životinja u ekosistemu koji zauzimaju 14% teritorije sa svojih 400.000 hektara. Šume zauzimaju 36% albanske teritorije pa se iz ovih podataka vide potencijali ekosistema. Oni su ozbiljno narušeni, što zbog uticaja hidroelektrana od kojih su mnoge izgrađene unutar bogatih i čuvanih ekosistema, što zbog uticaja klimatskih promjena, ali i zbog ilegalnog lova i sječe šuma. Tu se pokazala odlučnost i briga za budućnost, pa je od 2014. godine na snazi zabrana lova, a zbog velikog gubitka šuma od čak 20% u zadnjih 25 godina donošena je i zabrana sječe stabala, osim za ogrjevno drvo koje koristi lokalno stanovništvo u šumskim i planinskim područjima. Posebno je zanimljiv model „komunalnih šuma“ koje su predate na upravljanje lokalnim zajednicama na principima zajedničkih dobara ne samo kao rješenje za održivo upravljanje nego i kao podrška naporima za smanjenje siromaštva u ruralnim područjima i povećanju kvaliteta života. Sa preko 60% šuma i pašnjaka se upravlja na ovakav participativan način.

Što se zaštićenih područja tiče i očuvanih ekosistema, trenutno je pod zaštitom 800 lokacija koje zauzimaju 16,61% teritorije. Napredak se može pratiti od 2015. godine kada je uspostavljena Nacionalna agencija za zaštićena područja i kada je dvije godine kasnije donesen *Zakon o zaštićenim područjima*. U zadnjoj *Nacionalnoj strategiji i akcionom planu za biodiverzitet* (2015) uključen je cilj pokretanja procesa analize, odabira i uključivanja lokacija u *Natura 2000* područja, ali se i dalje čeka na prvi predlog mreže zaštićenih područja i relevantan dokument o stanju biodiverziteta u Albaniji. Kroz svoj rad na zaštićenim područjima Agencija promovise i koncept ekoturizma ili održivog turizma, ali još nemamo jasan dokument na ovu temu.

Koliki je uticaj klimatskih promjena na ekosistem, sektor voda i energije, poljoprivredu i druga bitna područja nije nam poznato jer ne postoji sistemsko praćenje i analize, premda Albanija ima ciljeve koji se odnose na adaptaciju uticaja klimatskih promjena. Uopšteno je da je monitoring, izvještavanje i dostupnost podataka nešto što bi trebalo unaprijediti. Na primjer, informacije koje se tiču životne sredine su besplatno dostupne na službenim stranicama, ali su njihovi količina i opseg ograničeni. Strateške procjene uticaja na životnu sredinu su prepoznate kao nužno sredstvo prije odobrenja procesa ili radnji koje utiču na životnu sredinu i okolinu, ali se prečesto ne koriste čak ni u strateškim sektorskim dokumentima. Nije poznata stopa recikliranja niti način na koji upravljanje otpadom utiče na životnu sredinu i zdravlje ljudi.

Edukacija koja se tiče zaštite životne sredine i održivog razvoja nije razrađena na svim nivoima niti integrirana u obrazovni sistem, tako da je ova potreba i dalje zavisna od inicijativa samih obrazovnih institucija, međunarodnih agencija i lokalnih organizacija civilnog društva. Možemo kao pozitivan primjer izdvojiti *Nacionalni program za edukaciju o životnoj sredini za srednje škole* iz 2015. godine (UNECE, 2018) koji je dobro pripremio obrazovne materijale za srednjoškolski uzrast, premda se ni ovaj dokument nije dotakao bitnih stavki kao što su finansiranje programa i ljudski resursi za sprovođenje.

7.

KLJUČNI ČINIOCI RAZVOJA ZELENE EKONOMIJE – ULOGE U PODIJELJENOJ ODGOVORNOSTI

„Zelena ekonomija predstavlja radikalno novu ambiciju za čovječanstvo: osigurati da naši procesi donošenja odluka daju punu vrijednost prirodi i onome što nam ona daje, kako bismo nastavili da uživamo njene dobrobite sada i u budućnosti.“

Prof. Pol Ekins, ko-direktor, Energetski istraživački centar Ujedinjenog Kraljevstva ³³

Premda možemo uočiti pomake u pristupu i podršci zelenoj ekonomiji u pet država koje su dio GEAR projekta, ima još dosta prostora za poboljšanja, sveobuhvatniji pristup i konkretnije rezultate. To nam pokazuje i Global Green Economy Index™ (GGEI) koji mjeri postignuća u zelenoj ekonomiji za 130 država u svijetu. GGEI indeks je zbir postignuća u četiri glavne dimenzije: vođstvo i klimatske promjene, sektori efikasnosti, tržišta i investicije i životna sredina. Bitno je što su indikatori koji se mjere za ove četiri dimenzije uveliko od ispitanika u našoj Studiji prepoznati kao ključni za razvoj ili kao prepreke razvoju zelene ekonomije u državama koje analiziramo. Na primjer, dimenzija vođstvo ili liderstvo i klimatske promjene sastoji se od indikatora:

- emisije gasova sa efektom staklene bašte po glavi stanovnika, po stopi BDP-a i po udjelu snabdijevanja primarnom energijom;
- ponašanje na klimatskim forumima i konferencijama;
- ponašanje i odnos vođstva u samoj državi;
- praćenje teme u medijima.

Dimenzija sektori efikasnosti sastoji se od stanja u područjima koja smo sve pominjali: građevinarstvo, transport, turizam, energija, resursna efikasnost.

Dimenzija tržišta i investicije sastoji se od nivoa investicija u obnovljive izvore energije, inovacije u čiste tehnologije, održivost i ponašanje poslovnog sektora i nivo službene promocije investicija u zelenu ekonomiju.

Posljednja dimenzija, životna sredina, odnosi se na ukupan rezultat stanja u sedam važnih područja životne sredine: poljoprivreda, kvalitet vazduha, izvori vode, vodno-komunalne usluge, biodiverzitet i staništa i ri-blji fond i šume.

Mnoge od ovih indikatora smo spominjali u Studiji, od odgovornosti i uloge donosioca odluka i predstavni-ka vlasti do najvažnijih područja ili sektora zelene ekonomije. Prema GGEI indeksu prva mjesta su zauzele Švedska, Švajcarska, Island, Norveška i Finska koje sve imaju rezultat 0,7 ili više do švedskih 0,76 (mjeri se od 0 do 1 s tim da je 1 najveći rezultat). Od država koje su dio GEAR projekta Albanija je na vrlo visokom 38. mjestu sa 0,54 (na primjer, SAD je tek 31, a bogati Luksemburg 43), ali ostale zemlje su zaista loše pozicionirane: Sjeverna Makedonija na 96. mjestu (0,43), Crna Gora na 102. mjestu (0,42), Srbija je na 115. mjestu (0,39), Bosna i Hercegovina na 127. mjestu (0,34). Nema nikakve sumnje da ovakav indeks u nekoj mjeri favorizuje ekonomski bogatije zemlje, ali konačno mjesto za sve države, osim za Albaniju, poziva na aktivnije javne politike i odnos poslovnog sektora prema zelenoj ekonomiji ili u najmanju ruku da se inte-

33 *“The green economy represents a radical new ambition for humanity: to ensure that our decision-making processes give full value to nature and what it gives to us, so that we continue to reap its benefits now and in the future.”, Prof. Paul Ekins, co-director, UK Energy Research Centre*

nzivnije i jasnije predstavljaju dobre stvari koje se rade u svrhu ostvarenja tog cilja.

Jasno je da se tako veliki ciljevi koji su postavljeni kroz Agendu 21, *Evropski zeleni plan* ili Ciljeve održivog razvoja mogu ostvariti jedino uz stvarnu uključenost i saradnju svih sektora društva. Uloge su podijeljene u skladu sa pripadajućim odgovornostima i resursima, ali obuhvataju i sva područja života: politički sistem, obrazovanje, ekonomiju, prirodnu sredinu i društveni sistem. Promjene su moguće jedino uz istovremeno djelovanje na svim nivoima i područjima, traži se transformacija cjelokupnog sistema razmišljanja, upravljanja, međusobnog komuniciranja. Zanimljiv je i slikovit prikaz održivog razvoja kroz model *Quintuple helixa* u kome grupa autora (Carayanis i dr. 2012) prirodno okruženje definiše kao priliku za dalji razvoj i postizanja održivog razvoja i koevoluciju ekonomije znanja, društva znanja i demokratije koje utiču na načine kako sagledavamo i organizujemo preduzetništvo.

Na *quadruple* (četvorostruki) *helix*, koji jasno dijeli uloge i odgovornosti četiri osnovna sektora, dodaje još aspekte prirodnog okruženja i društva i ukazuje na ekološku i društvenu tranziciju koja se odvija kroz porast nivoa znanja i inovacije u svim područjima (pravnog/političkog sistema, obrazovnog sistema, ekonomskog/poslovnog, prirodnog, društveno/kulturološkog).

Svaki od ovih sistema stvara određeni oblik kapitala:

1. politički sistem - politički i pravni kapital;
2. obrazovni sistem (znanje, obrazovanje, istraživanje i razvoj) – ljudski kapital;
3. ekonomski sistem – ekonomski kapital;
4. prirodni sistemi – prirodni kapital;
5. društveni sistem (civilno društvo, kultura, mediji) – informacioni i društveni kapital.

Pomak iz sadašnje situacije i stanja temeljenih na 5 kapitala u održivo i uravnoteženo društvo moguć je jedino kroz stalno podizanje nivoa znanja i svijesti, kroz kulture inoviranja, kroz postupnu transformaciju pojedinaca, lokalnih zajednica, nacionalnih ekonomija do globalnog preobražaja. Na tom putu puno je prepreka i izazova, ali zelena ekonomija možda je najjasnija prilika za mnoge zajednice, male države i ekonomije jer stvara novu priliku. Švedska je prema mnogim pokazateljima i načinima mjerenja učinaka i pomaka, rasta zelene ekonomije na vodećem mjestu većine globalnih indeksa. Ovdje nije riječ o velikoj ekonomiji, nego o novom načinu razmišljanja, o opredjeljenju za zeleno i održivo, a zatim preslikavanje ideje kroz politike, sisteme podrške i zelene prakse.

Sve vodeće politike, strateški dokumenti zelene ekonomije i programi održivog razvoja daju jasne smjernice za uključenost i saradnju svih sektora:

1. **Javnog** koji treba da stvori podsticajno okruženje, donese javne politike, programe podrške, osigura fondove, osmisli načine uključivanja i podsticanja drugih sektora u osmišljavanje i sprovođenje zelenih politika i planova, uvođenje zelene javne nabavke, stvaranje tehnoloških parkova, inkubatora, habova, podršku zapošljavanju marginalizovanih grupa, razvoj društvenog i zelenog preduzetništva, podsticanje i uključivanje finansijskog sektora u osmišljavanje novih modela i finansijskih instrumenata koji će omogućiti brže i lakše finansiranje i stvaranje inovativnih poslovnih i društvenih modela;
2. **Poslovnog** sektora koji treba da sagleda svoju ulogu, odgovornost i priliku za inoviranje, stvaranje novih praksi, uvođenje novih tehnologija, ulaganja u nove poslovne modele, osmišljavanje novih načina upravljanja, prodaje, razvoja tržišta za proizvode prilagođene životnoj sredini; finansijski podsektor koji stvara nove finansijske proizvode, podržava zelene inkubatore i ulaže u zeleno preduzetništvo;
3. **Civilnog** sektora koji treba da predstavlja vrijednosti i principe pravednog i inkluzivnog društva odgovornog prema životnoj sredini, utiče na politike, edukuje javnost, podstiče inovativna rješenja, učestvuje u međusektorskim partnerstvima i donosi nove inovativne modele poslovanja, so-

cijalnog zapošljavanja, podstiče i pokreće zeleno i društveno preduzetništvo, učestvuje u edukaciji potrošača i jačanju svijesti o načinu njihovog uticaja na odgovornu potrošnju i proizvodnju;

4. **Univerziteti, instituti, naučna zajednica** imaju ulogu da istraže i povežu, usmjere naučne radove u područja relevantna za zelenu i održivu ekonomiju i društvo, doprinose javnim raspravama, stvaranju javnog mnjenja, uključuju se u ekspertske grupe, doprinose javnim politikama, obrazovni sistem prilagođavaju potrebama tržišta rada, stvaraju znanje i prenose ga na sva područja života i rada;
5. **Sektora medija** koji imaju veliku ulogu u stvaranju javnog mnjenja o svim važnim društvenim pitanjima pa tako i zelenoj ekonomiji, klimatskim promjenama i održivom razvoju, učestvuju u osvješćivanju, edukaciji, informisanju, razumijevanju i prihvatanju inovativnih koncepata, stvaranju pozitivnog utiska, motivaciji kroz prikazivanje i promociju primjera dobre prakse.

8.

ULOGA ORGANIZACIJA CIVILNOG DRUŠTVA U RAZVOJU ZELENE EKONOMIJE

„Za mene zelena ekonomija znači da svi možemo disati čist vazduh, piti čistu vodu, jesti zdravu hranu regenerativno uzgojenu u domaćim proizvodnjama, a sve to doprinosi svijetu koji radi za 100% čovječanstva. To je svijet zajedničkog blagostanja na zdravoj planeti.“

Hanter Lovins, izvršni direktor Natural Capitalism Solutions³⁴

U prethodnom poglavlju smo objasnili ulogu i odgovornost za razvoj zelene ekonomije ključnih učesnika kao što su donosioci odluka, odnosno javna uprava i poslovni subjekti. Jedan od ključnih učesnika jesu i organizacije civilnog društva, i njima ovdje posvećujemo posebnu pažnju.

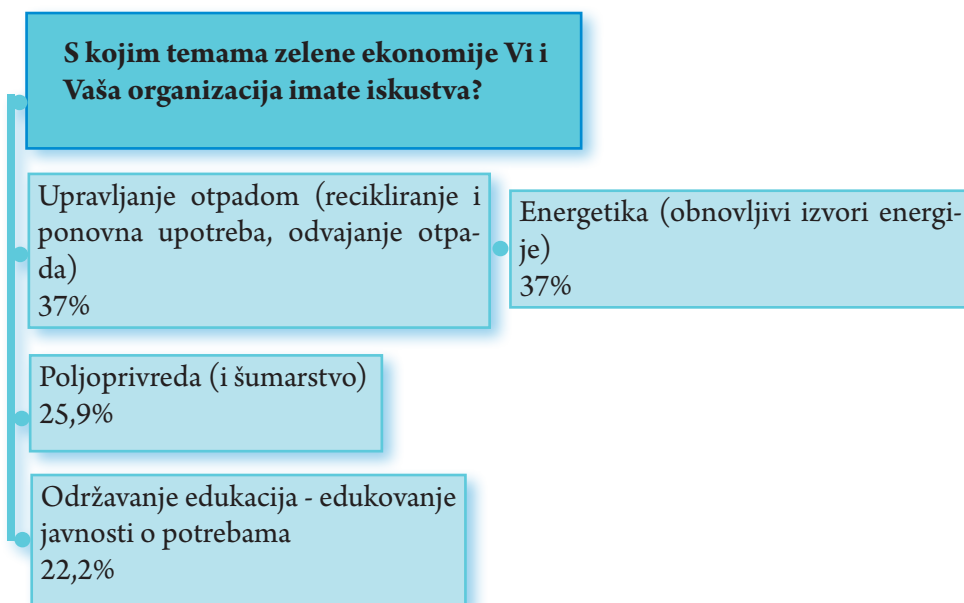
Bez obzira što ne donose zakone niti uređuju institucionalni okvir, bez obzira što uglavnom u našem području ne pokreću preduzetničke inicijative, organizacije civilnog društva imaju veliku ulogu u razvoju zelene ekonomije kroz edukativne aktivnosti i promovisanje takvog oblika poslovanja kao dio održivog razvoja. Time povećavaju vidljivost zelene ekonomije kao nužnog koncepta razvoja za 21. vijek i utiču ne samo na podizanje osviješćenosti među građanima već i na nivo znanja i upućenosti u temu.

Ali, bez obzira što nije njihova prvobitna odgovornost, organizacije civilnog društva imaju možda još i važniju ulogu u kvalitetu i brzini donošenja konkretnih odluka i podsticajnog regulatornog okvira, odnosno, s druge strane imaju ulogu i u usmjeravanju biznisa prema poslovnim modelima koji se temelje na poštovanju održivosti i odnose se pravično prema lokalnoj zajednici i društvu. Ovo je jedna od najvažnijih poruka Studije pa ćemo je dodatno pojasniti. Tamo gdje su organizacije civilnog društva zaista aktivne u djelovanju za opšte dobro i gdje postoji snažna scena koja je izgradila svoje kapacitete i stručnost, gdje su nosioci aktivnosti koje sprovode organizacije civilnog društva sami edukovani za područja kojima se bave i u stanju su da prenose to znanje i vještine drugima, ta područja su ujedno i područja gdje je koncept kao što je zelena ekonomija, ali i druge napredne ideje, na mnogo višim nivoima razvoja. Možemo reći kako tamo gdje je jaka civilna scena vrlo je izvjesno da će ideja kao što je zelena ekonomija doći na plodno tlo. Snažne organizacije civilnog društva tako utiču i na regulatorni okvir, premda posredno kroz zagovaračke kampanje i kroz kombinaciju pritiska, ali i saradnje s nosiocima javnih funkcija. Tamo gdje postoji taj magični duo pritiska s jedne strane i saradnje s druge strane, kako je navedeno ranije, regulatorni okvir za zelenu ekonomiju, bez čega se ona neće ni razviti u svim svojim potencijalima, imaće mnogo kvalitetnije obrise i poruke, odnosno njegovo donošenje i realizacija će biti brži, dublji i dalekosežniji. Dodatno, sve je veći broj organizacija civilnog društva koje iniciraju društveno preduzetničke ideje i projekte u kojima je vrlo često vidljiva i prisutna zelena komponenta. Time takođe doprinose usmjeravanju poslovnog sektora prema zelenoj ekonomiji. Tamo gdje imamo razvijeniji sektor društvene ekonomije i preduzetništva, imamo razvijeniju i zelenu ekonomiju. Jasno, vrlo često na početku se događa da se organizacije civilnog društva osjećaju usamljeno u ovakvim nastojanjima da, na primjer, ekonomija bude zelenija, održivija i pravednija. U takvoj situaciji čest je osjećaj kako se pomaci mjere milimetarskim koracima i kako se vrlo malo toga mijenja nabolje, ali treba da budemo svjesni da ni u jednoj državi koncept kao što je zelena ekonomija nije pao s neba niti se on počeo razvijati bez višegodišnjeg rada i organizacija civilnog društva radi uticaja na politiku i usmjeravanja potrošačkih navika i preduzetničkog duha.

34 *“To me the green economy means that we can all breathe clean air, drink pure water, eat wholesome food grown regeneratively in locally owned operations, all contributing to a world that works for 100% of humanity. It’s a world of shared well-being on a healthy Planet.”, Hunter Lovins, CEO Natural Capitalism Solutions*

Iskustvo brojnih zemalja Evropske unije potvrđuje nam upravo to, tamo gdje su građani svjesni da politička moć proizlazi od njih samih, pa i da ekonomska moć proizlazi iz njihovog ponašanja i životnih stilova, te zemlje imaju razvijenu zelenu ekonomiju i to što se tiče javnih politika i poslovnog sektora i edukovanosti ključnih činilaca, odnosno vidljivosti i prihvaćenosti među populacijom.

Međutim, kao što smo rekli, prvi i izuzetno važan korak u tom smjeru je da same organizacije civilnog društva imaju kapaciteta i znanja da promovišu i zastupaju koncept zelene ekonomije, što je jedan od glavnih ciljeva GEAR projekta. Stoga smo u anketi koju smo sprovedeli upitali organizacije civilnog društva kojim temama zelene ekonomije se bave ili imaju iskustva.

Vidimo, što se iskustva tiče, kako se većina organizacija susretala s aktivnostima vezanim za tri već vrlo često pominjana područja, a to su otpad, energija i poljoprivreda. Tek nakon njih, svaka peta osoba je istakla kako ima već iskustva sa sprovođenjem edukacije o zelenoj ekonomiji. Vidimo da se tu ne spominju previše zagarovani kapaciteti ili pokretanje društvenog preduzetništva koje smo pominjali ranije kao nužne za pravi, dubinski i dugoročni razvoj zelene ekonomije.

Međutim, sljedeće pitanje koje se tiče projekcije i želja gdje se vide kao organizacija u odnosu na zelenu ekonomiju odnosno kakvu ulogu vide za svoju organizaciju dobili smo vrlo zanimljive odgovore. Primjetno je kretanje OCD prema zrelom razmišljanju i odgovornom odnosu prema zelenoj ekonomiji. Edukacija javnosti o zelenoj ekonomiji je i dalje tu, ali je projektovana na znatno višem nivou i namjerava se pružiti podrška i predstavnicima poslovnog sektora. Posebno vrijedi izdvojiti kako čak svaka treća osoba koja je ispunila anketu vidi ulogu za svoju organizaciju u području jačeg rada na zastupanju, lobiranju za uključivanje zelene ekonomije u različite oblike javnih politika, sfere svakodnevnog života i poslovanja. To znači osviještenost o punoj vlastitoj ulozi koje organizacije civilnog društva treba da imaju ukoliko se želi puni razvoj zelene ekonomije, a takva pozicija osviještenosti je standard u svim zemljama Evropske unije gdje zelena ekonomija predstavlja sve značajniji udio u ukupnoj privredi. U tom slučaju je i manje bitno što se trenutno ne zauzima ta pozicija, jer ona i ne zavisi samo od nivoa osviještenosti i spremnosti organizacija civilnog društva, nego i od čitavog niza drugih razvojnih i društvenih aspekata, ali je ona nužna za taj iskorak prema punom priznavanju i primjeni koncepta zelene ekonomije. Uostalom, ovu potrebu nam je pokazala i analiza stanja za svaku pojedinu zemlju u regiji.

Sljedeći stav ispitanika je takođe izuzetno važan jer se on dotiče drugog iskoraka koji smo pominjali ranije i koji karakteriše puna zrelost organizacija civilnog društva, ali i odražava ukupno stanje zelene ekonomije na

izrazito višem nivou razvoja, a to je pružanje podrške i iniciranje ekonomskih aktivnosti kojima nije cilj profit po svaku cijenu, pri čemu je u ovom slučaju manje bitno nazivamo li to etičkom ekonomijom, društvenim preduzetništvom ili zelenom ekonomijom. Svaki peti ispitanik je svjestan potrebe jačanja preduzetničkih inicijativa i realizacije projekata na temu zelene ekonomije i vidi potrebu jačanja kapaciteta u tom smjeru. Na trećem mjestu imamo pominjanje održivog turizma kao prostora uloge za vlastitu organizaciju, ali tek svaki šesti ispitanik je odabrao ovaj odgovor, znači značajno manje nego opcije koje smo ranije naveli kao ključne za doprinos razvoju zelene ekonomije od organizacija civilnog društva.

Pored promotivnih i zagovaračkih aktivnosti, OCD mogu i zauzimaju značajnu ulogu u pokretanju novih modela zelene ekonomije i zelenog preduzetništva. Njihova uloga je tu višestruka, od toga da osnažuju i podstiču na preduzetništvo druge ili sama udruženja osnivaju zelena preduzeća/zadruge, svoje uloge mogu i kombinovati. Zeleno preduzetništvo postaje alat za postizanje široke palete ciljeva i područja djelovanja pa se udruženja opredjeljuju za jedno ili više načina intervencije:

- a) pokreću projekte podrške zelenim preduzetnicima (habovi, inkubatori, akceleratori);
- b) podstiču zapošljavanje mladih, žena i drugih korisničkih grupa u području zelene ekonomije;
- c) povezuju preduzetništvo mladih s društvenim i tehnološkim inovacijama i koriste raznovrsne izvore finansiranja - preduzetništvo koje je zeleno/inovativno/društveno korisno/energetski efikasno/održivo;
- d) povezuju razne zainteresovane strane iz lokalne zajednice (akademska zajednica, preduzetnici, eksperti, finansijske institucije, gradovi/opštine, društvene institucije) u pokretanju i razvoju društvenih i/ili zelenih preduzeća;
- e) samostalno ili u partnerstvu pokreću i testiraju nove oblike zelenog preduzetništva;
- f) razvijaju i testiraju nove modele upravljanja društvenim preduzećem sa zelenim predznakom.

9.

ZAKLJUČCI I PREPORUKE

„Ne želim vašu nadu, ne želim da se nadate. Želim da paničite. I da se ponašate kao da je kuća u plamenu.“

Greta Tunberg, aktivistkinja u oblasti klimatskih promjena, Švedska³⁵

Zelena ekonomija zasigurno je ekonomija budućnosti do koje treba doći zajedničkim koracima, dobro osmišljenim politikama, akcijama, inicijativama. Ona je odgovor na sve izraženije klimatske promjene, koje već živimo i predstavlja odgovor na Ciljeve održivog razvoja. Ona je inkluzivna i traži cjelovitu transformaciju načina razmišljanja, djelovanja i poslovanja.

Globalni barometar zelene ekonomije³⁶ za 2020. godinu navodi da su u području sprovođenja COR-a napravljeni znatni pomaci, stvorene su brojne inicijative podrške i partnerstva koja podržavaju vlade u njihovim nastojanjima da svoje ekonomije učine zelenijima. Izdvajaju se značajna sredstva, otvaraju novi fondovi i finansijski instrumenti, stvaraju nova tržišta. Energija iz obnovljivih izvora postaje jeftinija od one iz fosilnih goriva i prvi put nakon industrijske revolucije, više je elektrana na uglj zatvoreno nego izgrađeno. Uočava se pomak u javnim politikama koje se sve više usmjeravaju prema dobrobiti marginalizovanih grupa. Dalje, kao rezultat *Agende o prirodnom kapitalu*, jača spoznaja o međuzavisnosti s prirodom, za razliku od ranije perspektive uticaja na životnu sredinu. Nikada nisu bila jasnija ni izraženija nastojanja da se uspostave pravedniji i zeleniji ekonomski sistemi.

U posljednje dvije decenije pokrenuti su mnogi procesi prema zelenoj, plavoj, cirkularnoj, eko-socialnoj ekonomiji; dogodile su se mnoge klimatski osviještene inicijative. Međutim, zbog fragmentisanog pristupa nisu postignuti dovoljno značajni učinci i pomaci. Izostao je sistematičniji pristup i stvarno opredjeljenje za promjene. Tek je mali broj zemalja donio integrisane planove održivog razvoja kao osnovu za inkluzivne pristupe zelenoj ekonomiji i stvaranju značajnijeg uticaja na društvo, ekonomiju i prirodno okruženje.

Ono što ohrabruje je činjenica da se pokrenuti procesi više ne mogu zaustaviti, jer su: a) zahvatili sva područja ljudskog djelovanja, b) previše je toga pokrenuto i previše ljudi obuhvaćeno da bi se samo tako moglo odustati i c) nužni su i neizostavni, ne postoji alternativa.

Za stvarnu transformaciju ekonomije i društva potrebno je znatno ubrzati sve tek započete zelene procese i istovremeno djelovati u 5 kritičnih područja:

1. Mjerenje i upravljanje – uvesti cjelovite pokazatelje blagostanja, redovno mjeriti i pratiti učinke;
2. Reforma finansijskog tržišta – osigurati adekvatna finansijska sredstva i stvoriti inovativne finansijske proizvode i instrumente;
3. Ozelenjavanje ekonomskog sektora – planirati i napraviti systemske promjene u području energetike, proizvodnje hrane, industrijske i saobraćajne infrastrukture;
4. Borba protiv nejednakosti – systemska ulaganja u lokalne zajednice, udruženja, društveno i zeleno preduzetništvo koje će stvoriti radna mjesta i ostvarivati pozitivne učinke na lokalne zajednice;
5. Vrednovanje prirode – vrednovanje ekosistema i uticaja prirode na dobrobit čovječanstva.

Uticajem globalne pandemije dodatno je naglašena i produbljena nejednakost između bogatih i siromašnih, velikih i malih ekonomija i preduzeća. U ekonomskom smislu, velike kompanije bilježe manje štete i očekuje se njihov brži oporavak, dok su najviše ugrožena radna mjesta, a time i egzistencija ljudi zaposlenih u

35 “I don’t want your hope, I don’t want you to be hopeful. I want you to panic. And act as if the house was on fire.”, Greta Thunberg, climate change activist, Sweden

36 Barometar izrađuje i objavljuje Koalicija za zelenu ekonomiju – *Global Green Economy Barometar 2020*

malim i srednjim preduzećima i čak 30% radnih mjesta unutar mikropreduzeća.

Posljedice globalne recesije su kod građana na svim kontinentima primarno produbile strah od gubitka posla, odnosno ugrožene egzistencije i da neće biti u mogućnosti da brinu o svojoj porodici. Jasna je i veza uticaja COVID-a 19 sa klimatskim promjenama i nužnosti brzog djelovanja. Građani očigledno postaju svjesni ozbiljnosti situacije, nemaju više dovoljno povjerenja u političke vođe da bi se mogli nadati prolaznosti krize i povratku na staro. Žele da znaju više, bolje razumiju i budu spremni da se uključe u stvaranje promjene, novo društvo i novu ekonomiju. Možemo zaključiti da je to možda jedan od pozitivnih uticaja pandemije jer pasivno građanstvo koji je u ulozi radnika, potrošača i glasača zamjenjuju sve osvješćeniji građani koji traže promjene i žele u njima da učestvuju.

Zelena ekonomija nameće se kao logično rješenje globalne krize. U tom smislu podstiču se brojne zelene inicijative i stvaraju fondovi i zeleni investicioni programi. *Evropskim zelenim planom* znatna sredstva se alociraju za mnoga područja zelene ekonomije, ali na globalnom nivou još uvijek se prevelika sredstva ulažu za kratkotrajno ublažavanje posljedica pandemije podrškom velikim zagađivačima.

Jasno je kako bila kakva promjena ove vrste i bilo kakav odgovor na problem klimatskih promjena nije moguć unutar okvira trenutno prevladavajuće ekonomske paradigme i kako nam je potreban novi ekonomski sistem koji generiše pravednost, solidarnost i održivost. Iz UN-a su kao odgovor na nezamislivu društveno-ekonomsku krizu prouzrokovanu COVID-om 19 istakli kako nam je potreban „sistemski pomak prema više održivoj ekonomiji“ i unutar svojih šest klimatsko-pozitivnih akcija koje treba da preduzmu vlade svoje mjesto našla je i zelena ekonomija koja može „učiniti društva i ljude više otpornima za vrijeme tranzicije koja će biti pravedna i uključujuća za sve“. *Evropski zeleni plan* poziva na zelenu transformaciju, a pregledajući njegova područja djelovanja, vidimo kako ona neće biti moguća bez zelene ekonomije koja je u planu prisutna kao kružna privreda.

Za kvalitetnije i efikasnije sprovođenje *Evropskog zelenog plana* u skladu sa Ciljevima održivog razvoja i daljim razvojem zelene ekonomije potrebno je:

- uključivanje civilnog društva i privatnog sektora u sve procese planiranja, sprovođenja i praćenja kako bi se podstakla veća ulaganja u projekte zelene ekonomije;
- omogućiti pristup čistim tehnologijama svim zemljama i osigurati podsticajnu pravnu regulativu koja će urediti prava intelektualnog vlasništva; veliku ulogu u tome imaju vlade koje bi trebalo da obezbijede podsticajno okruženje za transfer znanja i zelenih tehnologija;
- osigurati mehanizme razmjene iskustava s drugim zemljama kako bi se stvorili alati, modeli, pristupi, strategije i procesi koji će dovesti do efikasnije primjene;
- stvoriti sistem podrške malim i srednjim inicijativama zelene ekonomije kako bi se stvorila osnova za dalje učenje i modeliranje i kako bi se bolje promovisali pozitivni učinci i dobrobiti za sva tri stuba održivog razvoja.

Za postizanje ciljeva održivog razvoja i postizanje pokazatelja EZP-a potrebna je koordinisana akcija međunarodnih institucija, nacionalnih, regionalnih i lokalnih vlasti ali i uključivanje poslovnog sektora, naučne zajednice, organizacija civilnog društva i medija. Nama je *Evropski zeleni plan* bitan, a to važi i za *Plan oporavka* koji ga je naslijedio usljed razornog uticaja COVID-a 19 na društva i ekonomiju, jer je trenutno najvažniji evropski okvir za djelovanje u smjeru zelene ekonomije kao klimatski odgovor. Kao takav je važan i za GEAR projekat i za države gdje se sprovodi jer će uticati i na njih s obzirom na pristupne pregovore u pridruživanju EU. Vrijedi istaći da bez obzira na različiti kontekst i stanje u državama gdje se sprovodi GEAR projekat i EU gdje se namjerava sprovoditi *Evropski zeleni plan*, aktivnosti koje smo naveli kao nužne i potrebne da se osigura stvarno sprovođenje *Evropskog zelenog plana* se vrlo dobro poklapaju s potrebnim aktivnostima koje sugerišemo i zagovaramo u ovoj studiji.

Istraživanjem sprovednim u okviru ove studije došlo se do prioritarnih područja zelene ekonomije za pet država u kojima se sprovodi GEAR projekat: poljoprivreda i proizvodnja hrane, obnovljivi izvori energije, upravljanje otpadom. Tu je svakako i turizam kao tema koja je horizontalna, odnosno može obuhvatiti mnogo druga područja zelene ekonomije i koja je gotovo po pravilu povezana sa bogatstvom biodiverziteta, oču-

Zelena ekonomija za razvoj regiona

vanjem prirode i ekosistema na području Balkana ili Jugoistočne Evrope. Ono što nas može ohrabriti i poslužiti kao dobar putokaz je velik broj primjera dobre prakse zelene ekonomije iz regiona koje smo predstavili u studiji. Ti primjeri djeluju upravo u područjima koja imaju najveći potencijal za značajniju primjenu zelene ekonomije u zemljama regiona gdje se sprovodi GEAR projekat. To nam je važno znati kao podsjetnik da bez obzira na ne baš rijetki osjećaj zaostajanja za najrazvijenijim evropskim zemljama, ne krećemo s lokalnim razvojem zelene ekonomije od nule i bez ičeg korisnog, praktičnog i pozitivnog.

Pokazalo se da uspješnost sprovođenja velikih razvojnih programa i koncepata, kao što je zelena ekonomija, uveliko zavisi od snage i organizacije civilne scene. Uloga OCD u razvoju i promociji zelene ekonomije je višestruka, od toga da približavaju vrijednosti i koristi do edukativnih i zagovaračkih aktivnosti. OCD imaju važnu ulogu kao nosioci aktivnosti, naročito javnih kampanja, pokretači i zagovornici vrijednosti, ali i stavova građana. Zato je važno da nastave da rade na razvoju vlastitih kapaciteta i stručnosti u pojedinim područjima kojima se bave kako bi to znanje mogli prenositi drugima i biti ravnopravni sagovornici i kokreatori javnih politika i inovativnih rješenja. Važno je i da budu onaj dio podrške razvoju zelene ekonomije koji njeguje multisektorsku saradnju i povezivanje svih važnih aktera u lokalnoj zajednici te da upravo zbog širine i velike uloge zelene ekonomije budu korektiv koji će isticati predanost društvenoj korisnosti zelene ekonomije, a ne obrazac puke tehnološke promjene.

Kako je pokazalo istraživanje koje smo sproveli na organizacijama koje je okupio projekat GEAR i koje se bave zelenom ekonomijom, u odgovoru na pitanje gdje vide ulogu vlastite organizacije u odnosu na zelenu ekonomiju istakli su ravnopravno edukaciju javnosti i poslovnog sektora o zelenoj ekonomiji i promociju, lobiranje i zagovaranje za uključivanje zelene ekonomije u društveno-ekonomski život neke zemlje. Kao sljedeći korak uključivanja svoje organizacije u podršku razvoju zelene ekonomije OCD vide učešće na projektima povezanih sa zelenom ekonomijom, pružanje podrške i razvoj kapaciteta u zelenom preduzetništvu.

To nam sve govori kako su ovdje OCD svjesne da treba da izađu iz „sigurne zone“ edukovanja javnosti i postanu aktivan učesnik jačanja zelene ekonomije i preko drugih aktivnosti. Edukacija o važnosti zelene ekonomije jasno ostaje kao jedan od važnijih ciljeva, posebno u područjima gdje još nije u potpunosti jasno što je zelena ekonomija i na koji način bi mogla promijeniti naša društva. Međutim, isto tako možemo biti svjesni da će aktivnosti edukacije biti izrazito lakše i bolje primljene ako će uz njih ići prihvatanje zelene ekonomije na zakonodavno-institucionalnom nivou i uključivanje zelene ekonomije u sve društveno-ekonomske pore neke zemlje, odnosno edukacija će se lakše sprovoditi ako ćemo imati lokalne primjere dobre prakse i projekte zelenog preduzetništva s jasnom društvenom korisnosti. Organizacije koje su okupljene oko GEAR projekta na dobrom su putu da ispune tu svoju društvenu ulogu i treba im poželjeti nastavak ovog putovanja kroz nove saradnje i projekte. To će ujedno značiti i dobru vijest za zelenu ekonomiju u zemljama regiona.

DODATAK 1:

NOVA praksa – UKRATKO

LocoSoco – društveno preduzeće iz Velike Britanije pokrenulo je onlajn prodaju eko proizvoda široke potrošnje. Kupcima i distributerima svojih proizvoda nude mogućnost učešća u dobiti preduzeća, odnosno kupovinu dionica kroz kupovinu i/ili plasman proizvoda kroz maloprodaju za distributere.

SocialEnterprise International s preduzećem *LocoSoco* pokrenuo je projekt *SPEED* u okviru kojeg se djeca u školama uključuju u zadruga i postaju suvlasnici društvenih preduzeća kojih su članovi. U svojoj lokalnoj zajednici na više lokacija postavljaju refill stanice za eko sredstva za čišćenje. Time se istovremeno postiže zelena, ekonomska i društvena komponenta preduzetništva. Projekat se u okviru Erasmus+ programa i partnerstva s lokalnim organizacijama preslikava i sprovodi u Njemačkoj (VSBI), Hrvatskoj (Udruga Slap) i Grčkoj (Stimmuli).

LIVERUR – inovativni model pokretanja *Living Laba* za ruralna područja koji pruža podršku malim preduzetnicima i inicijativama da razviju projekte iz područja cirkularne ekonomije. Ovaj spoj nauke, inovacija i preduzetničke prakse cirkularne ekonomije stavlja se u kontekst ruralnog područja i prilagođava uslovima i resursima svake pojedine sredine. U pilot fazu uključeno je 14 pilot regija devet zemalja EU, Tunisa i Turske.

GEC Per hub, Libelula je izgradio mrežu od 170 malih preduzetnika, koji zapošljavaju hiljadu zaposlenih, koji se okupljaju oko zajedničke platforme, dijele i razvijaju ideje o zelenoj ekonomiji, pronalaze ulagače u zeleno preduzetništvo i sprovode kampanje javnog zastupanja za bolje javne politike. Onlajn platforma *Economia Verde* nudi alate, poslovne prilike i organizuje događanja. Uspješno su sproveli kampanju za donošenje zakona o društvenom preduzetništvu.³⁷

37 Više na <http://economyverde.pe>

DODATAK 2: KORISNI RESURSI

www.greaneconomycoalition.org - **Koalicija za zelenu ekonomiju (Green Economy Coalition)** okuplja OECD, akademsku zajednicu, preduzetnike, zelene građanske inicijative i na participativan način stvara platformu za tranziciju prema zelenoj i pravednoj ekonomiji; povezuje, prati i mjeri učinke, utiče na donošenje politika, nudi nova rješenja u svijetu finansija, pokreće nacionalne zelene habove...

www.eea.europa.eu - **Evropska agencija za životnu sredinu (European Environment Agency)** – agencija EU koja omogućava pristup informacijama o životnoj sredini; nezavisni izvor podataka, analiza po zemljama (uključujući i zemlje kandidate); publikacije o stanju životne sredine, mape i prikazi iz područja Vazduh i klima, Biodiverzitet i ekosistem, Održivost i blagostanje, Ekonomski sektor sa nizom podsektora (poljoprivreda, energija, industrija, transport).

www.sustainabledevelopment.un.org - **Cjelovita platforma o ciljevima održivog razvoja (SDGs Knowledge Platform)** – sadrži analize politika, pregled ciljeva i postignuća, relevantne publikacije, istraživanja, projekte, partnerstva, događanja.

www.enrd.ec.europa.eu - **Evropska mreža za ruralni razvoj (European Rural Development Network)** - hab za razmjenu informacija o Programima ruralnog razvoja, aktuelnim projektima i inicijativama u ruralnom prostoru EU. Nudi mogućnost umrežavanja, brojne alate, baze podataka, tematske publikacije i primjere dobre prakse i 4 tematska portala: Dugoročna vizija ruralnog razvoja, ZPP nakon 2020, Ruralna bio-ekonomija, Pametna sela.

www.un-page.org - **Page (Partnership for Action on Green Economy)** partnerstvo unutar 5 agencija (UNEP, ILO, UNDP, UNIDO, UNITAR) koje su udružile ekspertizu i resurse kako bi zajednički podupirale tranziciju prema zelenoj ekonomiji. Naročito su aktivne i daju podršku zemljama u razvoju, odnosno kod sprovođenja COD 8: Promocija inkluzivnog i održivog ekonomskog rasta.

KORIŠĆENA LITERATURA I IZVORI:

- A new path for the sustainable development: a green economy for Albania* (2012), URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/1014albanianationalreport.pdf>
- Antonov et al. (2017) *Revision of the Economy in the Balkans: CHANGE POLICY NOT CLIMATE!*, URL: http://gajp.org.rs/wp-content/uploads/2018/12/GEF_Balkans_web.pdf
- Bassi, A.M. (2012) *Assessing the impact of green economy investments in Montenegro*, URL: <https://balkangreenenergynews.com/wp-content/uploads/2016/10/Green-Economy-Montenegro-UNDP-Report.pdf>
- Better Policies for 2030 – An OECD Action Plan on the Sustainable Development Goals*, OECD 2016
- CPU (2011) *Upravljanje energetskim sektorom i siromaštvo u Bosni i Hercegovini*, URL: <http://www.cpu.org.ba/media/8048/CPU-Upravljanje-energetskim-sektorom-i-siromastvo-u-BiH.pdf>
- EBRD (2017) *Strategija za Bosnu i Hercegovinu 2017-2022*, URL: *Unlocking the future – Održiva energija u Crnoj Gori*, URL: <https://www.ebrd.com/documents/country-offices/bosnia-and-herzegovina-strategy-local-language.pdf>
- EBRD (2017) *Nacrt strategije za Crnu Goru*, URL: <https://www.ebrd.com/cs/Satellite?c=Content&cid=1395238323001&pagename=EBRD%2FContent%2FDownloadDocument>
- EBRD (2018) *Strategija za Srbiju 2018-2023.*, URL: <https://www.ebrd-consultations.com/assets/Country-Strategies/Serbia/b4de1c3ba6/serbia-county-strategy-serbian.pdf>
- EBRD (2019) *Republic of North Macedonia Country Strategy 2019-2024*, URL: <https://www.ebrd.com/news/2019/ebrd-approves-new-fiveyear-country-strategy-for-north-macedonia.html>
- EBRD (2020) *Albania Country Strategy 2020-2025*, URL: <https://www.ebrd.com/news/2020/ebrdadopts-new-country-strategy-for-albania.html>
- EK (2019) *Evropski zeleni plan*, URL: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal_hr
- Ekosvest (2013) *Energy possibilities for Macedonia - A review of available options*, URL: https://ekosvest.com.mk/wp-content/uploads/2021/03/energetski_moznosti_en.pdf
- IPCC (2018) *Summary for Policymakers*, URL: <https://www.ipcc.ch/2018/10/08/summary-for-policy-makers-of-ipcc-special-report-on-global-warming-of-1-5c-approved-by-governments/>
- Jablan, N., Daković, M. i Marojević-Galić, J. (2014) https://rs.boell.org/sites/default/files/hbs_odrziva_energija_u_crnoj_gori_180414_web.pdf
- Koalicija 27 (2018) *Poglavlje 27 u Srbiji: Izveštaj o (ne)napretku*, URL: https://www.koalicija27.org/wp-content/uploads/2019/10/izvestaj_K27_2018_WEB.pdf
- Koalicija 27 (2019) *Izveštaj iz senke za Poglavlje 27, Životna sredina i klimatske promene*, URL: https://www.koalicija27.org/wp-content/uploads/2019/10/izvestaj_2019_WEB.pdf
- Mihajlov et al. (2012) *Study on Achievements and Perspectives towards a Green Economy and Sustainable Growth in Serbia*, URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/984serbia.pdf>
- Milanović, Đ. i Golob, A. (2015) *Natura 2000 u Bosni i Hercegovini i šumarstvo*, URL: <https://doisrpska.nub.rs/index.php/GSFUBL/article/view/4062/3884>
- Ministarstvo održivog razvoja i turizma (2012) *Ozelenjavanje crnogorske ekonomije, Analitički dokument o izazovima i mogućnostima za ozelenjavanje ekonomije, integrisan u nacionalnu Platforme za učešće na Samitu Rio+20.*

- Ministarstvo održivog razvoja i turizma Crne Gore (2016) *Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030. godine* (2016), <https://www.gov.me/dokumenta/6852d215-af43-4671-b940-cbd0525896c1>
- Ministarstvo održivog razvoja i turizma (2015) *Nacionalna strategija biodiverziteta sa akcionim planom za period 2016–2020 godina*, URL: <https://www.cbd.int/doc/world/me/me-nbsap-v2-me.pdf>
- Kujundžić, O., Đukanović, G. i Jablan, N. (2017) *Razvoj povoljnijeg ambijenta za zelene poslove i preduzeća*, URL: <http://docplayer.rs/173809767-Crna-gora-ministarstvo-odr%C5%BEivog-razvoja-i-turizma-fina-lni-nacrt-razvoj-povoljnijeg-ambijenta-za-zelene-poslove-i-preduze%C4%87a-podgorica-jun-god.html>
- Markoski, B. Et al. (2018) *National Strategy for Nature Protection: (2017-2027)*, URL: <https://www.moep.gov.mk/wp-content/uploads/2014/12/National-Strategy-for-Nature-Protection-2017-2027.pdf>
- Ministarstvo nauke Crne Gore (2019) *Strategija pametne specijalizacije S3 2019-2024*, URL: <https://www.s3.me/sites/default/files/2019-12/Strategija%20pametne%20specijalizacije%20Crne%20Gore%202019-2024%20.pdf>
- Ministarstvo ekonomije Crne Gore (2019) *Industrijska politika Crne Gore 2019-2023*, URL: <https://www.gov.me/dokumenta/b6d2c966-ac8b-409a-bcf5-acdce90c36d9>
- Ministarstvo zaštite životne sredine Republike Srbije (2020) *Mapa puta za cirkularnu ekonomiju u Srbiji*, URL: <https://www.ekologija.gov.rs/sites/default/files/2021-01/mapa-puta-za-cirkularnu-ekonomiju-u-srbiji.pdf>
- Ministry of Energy, Development and Environmental Protection Republic of Serbia (2013) *National Renewable Energy Action Plan (NREAP)*, URL: https://www.mre.gov.rs/sites/default/files/2021/03/national_renewable_energy_action_plan_of_the_republic_of_serbia_28_june_2013.pdf
- Ministry of Environment and Physical Planning (2018) *SEIS Country Report Republic of Macedonia*, URL: https://www.moep.gov.mk/wp-content/uploads/2017/07/SEIS_Country-Report_-Republic-of-Macedonia_2018_Final.pdf
- National Biodiversity Strategy and Action Plan (NBSAP) in Albania* (2015), URL: <https://www.cbd.int/doc/world/al/al-nbsap-v2-en.pdf>
- National Strategy for Integration and Development 2015-2020 (NSDI II)* (2016), URL: <https://un.org.al/sites/default/files/sdg%20NSDI%20report%20final%20draft%20%28Final%29.pdf>
- Pavić-Rogošić Lidija, *Novi izazov – Globalni ciljevi održivog razvoja do 2030.* Odraz, Zagreb, 2015
- Petrović, D. i Randelović, J. (2019a) *Zelene javne nabavke u Republici Srbiji*, URL: <http://alhem.rs/wp-content/uploads/2013/12/Izvestaj-ZJN-u-RS-novo.pdf>
- Petrović, D i Randelović, J. (2019b) *Vodič kroz kriterijume o zelenim javnim nabavkama*, URL:
- Petrovska, S., Tanevska, Lj. and Gligorova, Lj. (2012) *Resource Efficiency Gains and Green Growth Perspectives in Macedonia*, URL: <https://library.fes.de/pdf-files/id-moe/09564.pdf>
- Popović, S. (2014) *Resursna efikasnost i održivi razvoj po mjeri čovjeka*, URL: <http://www.undp.org/content/dam/montenegro/docs/publications/NHDR/NHDR2014/NHDR%20Summary%20MNE%20-web.pdf>
- Popović, S. (2017) *Koristi od resursne efikasnosti i perspektive zelenog rasta Crne Gore*, URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/13647.pdf>
- Soc. ekol. Zagreb, Vol. 25 (2016.), No. 3 David Neusteurer: *The Concept of Green Economy and its Role in Hegemon Neoliberal Capitalism*
- Strateški okvir za BiH* (2015), URL: <http://www.dep.gov.ba/naslovna/DEP%20Strateski%20okvir%20za%20BiH.pdf>
- Sustainable development goals* – <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/>

Strategija prilagođavanja na klimatske promjene i niskoemisionog razvoja za Bosnu i Hercegovinu (2013), URL: https://www.ba.undp.org/content/bosnia_and_herzegovina/en/home/library/environment_energy/climate-change-adaptation-and-low-emission-development-strategy-.html

Strategija i akcioni plan za zaštitu biološke raznolikosti Bosne i Hercegovine 2015–2020. (2016), URL: http://www.vijeceministara.gov.ba/akti/prijedlozi_zakona/default.aspx?id=25304&langTag=bs-BA

Stuparu, A. (2017) *Lokalna zelena ekonomija i perspektive zelenih poslova*, Sarajevo: Heinrich Boell Foundation, Office for Bosnia and Herzegovina, Macedonia and Albania.

Šimleša, Vuković *Utjecaj Europskog zelenog plana na ruralni prostor Hrvatske*, LAG Baranja, 2020

The National Biodiversity Strategy and Action Plan of the Republic of Macedonia (2018), URL: <https://www.cbd.int/doc/world/mk/mk-nbsap-v2-en.pdf>

The Energy Development Strategy for the Republic of North Macedonia until 2040 (2019), URL: [https://economy.gov.mk/Upload/Documents/Energy%20Development%20Strategy_FINAL%20DRAFT%20-%20For%20public%20consultations_ENG_29.10.2019\(3\).pdf](https://economy.gov.mk/Upload/Documents/Energy%20Development%20Strategy_FINAL%20DRAFT%20-%20For%20public%20consultations_ENG_29.10.2019(3).pdf)

UN (2020) *Global institutions unite for a green and fair COVID recovery*, URL: <https://www.undp.org/content/undp/en/home/news-centre/news/2020/global-institutions-unite-around-key-actions-for-green-and-fair-.html>

UNDESA (2012) *A guidebook to the Green Economy, Issue 1: Green Economy, Green Growth, and Low-Carbon Development – history, definitions and a guide to recent publications*, URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/index.php?page=view&type=400&nr=634&menu=35>

UNDP, ured u BIH (2019) *Dobrovoljni izvještaj Bosne i Hercegovine o provođenju Agende 2030. i ciljeva održivog razvoja*, URL: <http://zamisli2030.ba/wp-content/uploads/2019/07/VNR-BiH-LOC-Final.pdf>

UNECE (2015) *Environmental Performance Review of Serbia, Third Review*, URL: <https://unece.org/environment-policy/publications/3rd-environmental-performance-review-serbia>

UNECE (2015) *Environmental Performance Reviews of Montenegro, Third Review*, URL: https://unece.org/fileadmin/DAM/env/epr/epr_studies/ECE_CEP_173.pdf

UNECE (2018) *Environmental Performance Review of Bosnia and Herzegovina, Third Review*, URL: https://unece.org/DAM/env/epr/epr_studies/ECE.CEP.184.Eng.pdf

UNECE (2018) *Environmental Performance Review of Albania, Third Review*, URL: <https://unece.org/environment-policy/publications/3rd-environmental-performance-review-albania>

UNECE (2019) *Environmental Performance Review of North Macedonia, Third Review*, URL: <https://unece.org/environment-policy/publications/3rd-environmental-performance-review-north-macedonia>

UNEP (2013) *Green Economy Scoping Study: Serbia*, URL: <https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/32515/GESSS.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Vasiljević, D. i Petrović, D. (2020) *Izvještaj o sprovedenoj ex ante Analizi efekata za oblast cirkularne ekonomije*, URL: https://www.ekologija.gov.rs/sites/default/files/2021-01/exante-analiza_efekata-za-oblast-cirkularne-ekonomije.pdf

Vlada Crne Gore (2013) *Pravci razvoja Crne Gore 2013-2016. godine*, URL: <https://www.gov.me/dokumenta/7fbac549-dafb-4577-8d9b-259a870ca366>

Svjetska banka (2014) *FYR Macedonia Green Growth – Country Perspectives*, URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/949621468090285546/pdf/ACS81790ESW0wh0h0Country0Assessment.pdf>

Zakon o zaštiti od negativnih uticaja klimatskih promjena, Službeni list CG”, br. 73/2019, URL: <https://me.propisi.net/zakon-o-zastiti-od-negativnih-uticaja-klimatskih-promjena/>

ZakonoklimatskimpromjenamaSGRS26,2021, URL: <https://www.propisi.net/zakon-o-klimatskim-promjenama/>

O AUTORIMA

Dražen Šimleša

Rođen 1976. godine u Bjelovaru. Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu diplomirao, magistrirao i doktorirao na Odsjeku za sociologiju. Zaposlen je kao naučni saradnik na Institutu društvenih nauka Ivo Pilar u Zagrebu. Područje rada je globalizacija, održivi razvoj i permakultura, društvena i solidarna ekonomija. Do sada objavio nekoliko knjiga i više naučnih radova. Posljednje knjige su *Ekološki otisak – kako je razvoj zgazio održivost* i *Dobra ekonomija*. Predaje na katedri Globalno društvo i održivi razvoj na Mirovnim studijima. Aktivan na civilnoj sceni i trenutno volontira kao koordinator programa centra znanja udruge Zelena mreža aktivističkih grupa (ZMAG) i upravnik je Zadruga za dobru ekonomiju. Glavni koordinator je Evropske mreže za solidarnu ekonomiju – RIPESS. Srećni tata još uvijek malih Bjanke i Mikule.

Sonja Vuković

Rođena 1964. godine u Belišću. Diplomirala na ekonomskom fakultetu u Osijeku. Ima 6 godina radnog iskustva u međunarodnoj razvojnoj organizaciji (International Rescue Committee) i vođenju vlastite marketinške agencije. Od 1993. godine bavi se razvojem eko-socijalne ekonomije i društvenog preduzetništva. Od 2000. predsjednica i programska koordinatorica Udruge *Slap* iz Osijeka. Učestvovala je u osnivanju i radu nekoliko tematskih mreža (HMRR, SEFOR, CEDRA HR i dr.). Vanjska predavačica Visokog učilišta VERN na katedri socijalne inovacije i društvenog preduzetništva i ekspert pri *Social Enterprise International* na razvoju participativnih modela upravljanja (FairShares Model i Shared Wealth). Autorka je više studija i priručnika iz područja društvenog preduzetništva i ruralnog razvoja. Učestvuje u izgradnji eko-sela Papuk.

Za više informacija o projektu
GEAR - Zelena ekonomija za razvoj regiona
možete kontaktirati:

FORS Montenegro
Ivana Milutinovića 10
81 400 Nikšić, Crna Gora
Tel/fax: +382 40 212 484

e-mail: mailbox@forsmontenegro.org

ili posjetiti veb-sajt
www.forsmontenegro.org

CIP - Каталогизacija u publikaciji
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-9940-528-08-9
COBISS.CG-ID 18502660

ISBN 978-9940-528-08-9

